

ИДЕНТИТЕТИ ЖЕНЕ У САВРЕМЕНОМ ВИЗУЕЛНОМ СТВАРАЛАШТВУ

БЕОГРАД

20 / 20
21 / 22

Издавач

Завод за проучавање културног развитка

За издавача

Марко Крстић

Co-funded by
the European Union

Руководилац истраживања

др Драгана Мартиновић

Стручни сарадници

др Слободан Мрђа

др Емилија Радибратовић

Република Србија

Министарство културе и информисања

Технички сарадници

Гордана Влајић

Душан Паучковић

Дизајн и прелом

арх. Реља Петровић

ИСБН 978-86-81529-99-7

Садржај

	Увод.....	1
	Предмет, циљ, метода и технике истраживања.....	5
	Узорак.....	6
	Резултати истраживања – квантитативна анализа.....	10
————— Отворена питања: визуелне уметнице.....		33
	Резултати истраживања – квалитативна анализа.....	41
	Искуства и ставови кустоскиња (Хрватска).....	41
	Искуства и ставови кустоскиња (Србија).....	49
	Искуства и ставови кустоскиња (Словенија).....	57
	Искуства и ставови кустоскиња (Северна Македонија).....	63
	Искуства и ставови кустоскиња (Црна Гора).....	70
	Закључна разматрања.....	77
	Препоруке.....	89
	Литература.....	97
	Анкета са визуелним уметницама.....	98
	Интервју са кустоскињама.....	101
	Фотографије са интервјуа.....	103

Увод

У тежњи да друштвено-културни односи и преплитања данас буду уређенији и квалитетнији, са добро осмишљеним активностима и постављеним циљевима, неопходно је усмерење на промену постојеће праксе у свим уметничким областима, а посебно у области визуелних уметности. Значајан сегмент тог настојања везан је за стално критичко преиспитивање, уметничку и истраживачку праксу, мењање критеријума, јачање теоријског контекста и нове интерпретације у области визуелног стваралаштва жена. С обзиром на то да до данас нису рађена већа истраживања која би обухватила положај уметница у области савременог визуелног стваралаштва, у културним индустријама или у области цивилног сектора, у Заводу за проучавање културног развитка спроведено је једно такво истраживање у оквиру пројекта „Успон жене у култури на Западном Балкану”¹, чија је иницијаторка Биљана Јотић.

У реализованом истраживању, у чијем је фокусу женски идентитет који се испољава у савременом визуелном стваралаштву, испитана су мишљења и перцепције

представница женског пола/рода у овој области, и то у друштву које се још увек држи патријархалних образца. Женски идентитет дефинише се као родни идентитет у вековној дијхотомији мушки-женско, али и као заједничка одредница сложенијих идентитета на политичком, социјалном, културном и приватном пољу, који су у фокусу феминистичких покрета и феминистичких наука, као и савремене социјалне и политичке мисли.

У односу на категорију рода, као друштвеног, културолошког, историјског и политичког елемента, савремена теорија и пракса посвећене су проналажењу места жене у различитим областима, поновном разматрању женског стваралачког идентитета и афирмирању женског креативног потенцијала², са циљем промене још увек владајућих патријархалних друштвених и културних уверења о женама. Претходно истраживање Завода за проучавање културног развитка, „Жене у јавним установама културе“, указује на то да је родна равноправност свакако један од услова и значајан индикатор културног развоја, па и чинилац културне разноликости³. На основу прегледа стања о полној структури запослених у јавним установама културе и статистичких показатеља, жене и мушкарци имају готово

¹ „Успон жене у култури на Западном Балкану“ (*Rise of woman in culture in Western Balkan*) је двогодишњи регионални и међународни уметнички пројекат посвећен улози и значају жене у обликовању културне и друштвене стварности. Идејна ауторка пројекта је Биљана Јотић, историчарка уметности, независна кустоскиња и активна предузетница у култури. Ауторски концепт је формиран на окупљању савремених уметница, кустоскиња, активних предузетница у региону, а потом је проширен и на друге европске земље. Фокусиран је на женско стваралаштво, тј. област визуелних уметности кроз стратегију ширења

сарадње и размене знања различитих представница културног сектора. Пројекат је комплексан и састављен је из више сегмената, а један чини истраживање – квантитативно и квалитативно, које је обављено у Заводу за проучавање културног развитка 2021/22.

² V. Gordić-Petković, „Mapiranje ženskog kreativnog angažmana, Ginokritika kao princip delovanja“, *Kultura* br. 131, Zavod za proučavanje kulturnog razvijanja, Beograd, 2011, str. 199–201.

³ В. Милановић, Б. Субашић, Б. Опачић, „Жене у јавним установама културе“, Завод за проучавање културног развитка, Београд, 2017, стр. 33.

једнаке могућности за професионално и креативно остваривање⁴. Међутим, испитујући њихове остварене позиције у секторима области културе, па и у креативним делатностима, жене и мушкарци су различито груписани: жене су мање заступљене на лидерским местима у ускостручним областима, док мушкарци још увек заузимају утицајније положаје у водећим институцијама. Циљеви оваквих истраживања су не само да покажу праву слику о статусу жена у различитим областима културе него и да помогну у бољем разумевању начина и прилика за напредовање жене и достизање позиције једнакости. Ово питање се истражује и у савременој уметности, која је са једне стране усмерена ка спајању са свакодневним животом и залажењу у друштвена кретања, а са друге стране чини одраз тог живота и друштва, продубљујући њихово разумевање и дајући своје одговоре експериментисањем са „укрштеним“ техникама и материјалима.

Захтев за признањем жене као политичког субјекта постављен је још крајем 18. века, да би, артикулисан заједно са захтевом за образовањем, економском независношћу и правом гласа, кулминирао у првом таласу феминизма почетком 20. века. Други талас феминистичког покрета оријентише се на социјално утемељење неравноправности

насупрот оправдању „другог места“ жене услед природних разлика⁵, док трећи талас настоји да усложни питање рода као искључиво политичко негирајући природне особености полова. У уметности након седамдесетих година прошлог века, када су феминисткиње и историчарке уметности започеле редефинисање канона високе уметности указујући на заборављене и цензурисане уметнице⁶, наше време поново поставља питање разумевања не само положаја жена него и њиховог идентитета, и то у савременој уметности, настојећи да спозна испољавање родних разлика и њихових узрока. Наиме, с обзиром на доминацију мушких ауторитета на визуелној уметничкој сцени у другој половини 20. века, уметнице су почеле да заступају идеју издавања „женског идентитета“ као видљивог, уводећи предмете, обичаје и симболику из њиховог личног живота.⁷ Тежи се испитивању особености визуелних уметница у спајању личног живота, стваралачког рада и друштвено-културног окружења.

Питање женског идентитета је сложено и вишезначно и анализира се у контексту шире проблематике политика рода (историјски, друштвени, културни, политички контекст)⁸, али и у оквиру уметничких пракси нашег времена. Стога се у тексту који следи истичу, са једне

⁴ Исто.

⁵ „Žena se ne rađa kao žena, već to postaje. Nikakva biološka, psihička i ekonomski podređenost ne definiše lik koji ženka čoveka dobija u društvu; čitava civilizacija stvara taj prelazni proizvod između mužjaka i kastrata nazvan ženski rod. Isključivo posredovanje drugih može od jedinke stvoriti Drugog“. Videti: Simon de Bovoar, „Drugi pol“, BIGZ, Beograd, 1989.

⁶ Ј. Митровић, „Прикази жена у сликарству у првој половини 20. века и сликарство Анђелије Лазаревић“, Књижевност, Часопис за студије књижевности рода и културе, бр. 8, Филолошки

факултет Универзитета у Београду, Београд, 2018.

Видети:

<http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2018/zenska-knjizevnost-i-kultura/prikazi-zena-u-slikarstvu-u-prvoj-polovini-20-veka-i-slikarstvo-andjelije-lazarevic#gsc.tab=0>

⁷ S. Kojić Mladenov, „Diskursi o rodu u umetnosti: konstrukcija profesionalnog identiteta umetnica u oblasti novih medija u Vojvodini krajem 20. i почетком 21. veka“, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, 2018, str. 246.

⁸ Ј. Митровић, нав. дело.

стране, родни проблеми у савременој визуелној уметности и кустоској пракси, а са друге стране шира друштвена, па и економска и политичка питања која се преламају кроз уметничку производњу и стваралаштво. Посебна тема је феминистичка уметност која се односи на стваралаштво визуелних уметница које оне експлицитно повезују са идеологијом феминистичких покрета, бавећи се социјално-политичким положајем жене у друштву и култури, статусом жене уметнице, њеном психологијом, историјским примерима приказивања и изражавања женске сексуалности, жеља, фантазија и рационалности⁹. Такође, услед бројних трансформација и промена које су се десиле у савременој уметности, у потпуности је срушен систем класификације који је опстајао до шездесетих година 20. века, тако да данас савремена уметност подразумева безбројне варијације форми и пракси које су постале у потпуности легитимне и признате као уметничка дела. Релација између уметности и свакодневног живота је преформулисана, а значење уметничког дела је често резултат контекста у којем је дело настало и у којем егзистира.

Истраживање које је овде представљено односи се на културну и уметничку праксу у земљама балканског региона која чини одјек радикалних промена заједничког контекста и система, у смислу „истог места (територије), али другог времена“¹⁰. И поред разорних ратних последица, које су

се одразиле једнако и на стваралаштво савремених уметника/ца и културних радника/ца, као и на кризу јавних институција, већ 90-их година ће се установљавати везе у региону. У оквирима „нових“ држава, јачаће подстицаји који долазе понајвише од стране независних културних сцена, које се не одричу заједничке прошлости настојећи да развијају међусобну сарадњу.¹¹ Тада су највише биле приређиване ретроспективе, а заступљене поетике су се „вртеле“ око модернистичке заоставштине, поштовања естетике форми и сл. Са наступом демократских промена, долази до јачања националног дискурса, али и до репатријархализације друштва¹², што се свакако одразило и на уметност. Са једне стране, јавља се критичко (пре)испитивање друштвено-политичке стварности, док се са друге стране примећује пасивност и незаинтересованост у проблематизовању одређених „горућих“ тема као што су управо родни идентитети.

Кустоска пракса се од краја 20. и почетка 21. века све више развија, уметнице/ци се повезују, „размењују“ визуелне кодове и „упијају“ технологију, а њихово интересовање се усмерава на мултимедије, креирање видео радова, инсталација, објеката и сл. Заједничким delaњем кустоса/киња и уметника/ца ствара се савремена уметничка сцена кроз језички плурализам, превазилажење разлика, критичке и креативне изложбене поставке и неговање комуникацијске вредности

⁹ D. Đurić, „Rod i prikazivanje (kratak uvod)“, *Ženske studije*, Časopis za feminističku teoriju, br. 1–13, Centar za ženske studije, Beograd. Videti: <http://www.zenskestudije.edu.rs/izdavstvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/>.

¹⁰ J. Jakšić i dr., 'From consideration to commitment; art in critical confrontation to society: Belgrade,

Ljubljana, Skopje, Zagreb, 1990–2010', Beograd, Ljubljana, Skoplje, Zagreb, 2011, str. 474. Videti: https://talkingcriticarts.files.wordpress.com/2011/04/lta_publication_art_in_critical_-confrontation_to_society.pdf.

¹¹ Исто, стр. 6.

¹² Исто, стр. 43.

уметности. Такође, појављују се бројне невладине организације које су активне на подручју културе, умрежавајући се и проширујући поље критичког деловања, укључујући женске цивилне организације и иницијативе које су утицале на феминистички активизам и на обликовање женских студија. Стoga, постаје незаобилазно прихватање феминистичког наслеђа (некада и локалног порекла) и родних тема у друштву, на уметничким академијама, изложбама и сл.

Проблематика савремене визуелне уметности у овим сада самосталним државама односила се на промишљање места и начина њеног стварања, да ли је била везана више за институције те да ли се успостављала сарадња између институционалног и ванинституционалног сектора. Затим, да ли је било утицаја споља и којих, да ли је било међусобног додирања визуелних уметничких сцена ових земаља и шта је у ствари представљало *mainstream*. Битно је било и разрешити проблеме преласка на финансирање из више извора, отварања простора за приватна улагања, обнављања галеријске инфраструктуре, „буђења“ галериста (па и колекционара), што је и данас актуелно.

У последњих неколико година доведена је у питање релевантност и ефикасност препрезентацијског аспекта уметности: уметници и уметнице показују све веће интересовање за нове перспективе и теорије које укључују медијацију, контакт са

публиком¹³. Повезивање уметности и технологије је постало неминовно, као и усмереност на савремене материјале, технике и подухвате („сајтспесифик“, „бодиарт“, „видеоарт“, процесуална уметност, перформанс, ручни вез итд.). Нова уметничка пракса означава другачије разумевање уметности, дематеријализацију уметничког рада, демократизацију и социјализацију уметности, испитивање функције уметности и друштвене улоге уметника, а обухвата и критику постојећег стања у култури и уметности, као и осмишљавање нових модела удруживања уметника/ца¹⁴. Такође, није све увек везано за галеријски или музејски простор, већ су ту и алтернативна и виртуелна места (интернет или пак железничка станица и сл.), јер оно што је првенствено важно јесте испитати „животне зоне“, извршити социјализацију дела¹⁵, „уронити“ радове у друштвени и јавни контекст који се тако приближавају онима којима су намењени.

Данас су кључне теме повезане са финансирањем¹⁶ и (не)спремношћу државних и градских органа власти да решавају одређене проблеме, са уметничком продукцијом и дистрибуисањем радова, са културним „номадизмом“ уметника и мултикултурализмом, са повезивањем различитих концепата, језика и текстова, са културно-институционалним системом и тржиштем, са умрежавањем уметника/ца, критичара/ки и кустоса/киња, као и са

¹³ „Teorijski diskursi savremene ženske kulture“, Zbornik 2 (prir. Silvia Dražić i Vera Kopić), Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad, 2019, str. 145.

¹⁴ J. Jakšić i dr., nav. delo, str. 38.

¹⁵ „Socijalizacija dela“ произлази из уљућивање тема и проблематика vezanih za celokupnu javnost. Videti: A.

B. Oliva, Đ. K. Argan, „Moderna umetnost 1770–1970–2000“, Beograd, Clio, 2006, str. 68.

¹⁶ Главни у томе су министарства културе, као и поједине градске управе, конкурси, фондови, који пак утичу на садржај и форму уметничких радова, програма институција културе и културе уопште.

испитивањем идентитета, укључујући родне идентитете како у стваралаштву, тако и у социјалном статусу и различитим приликама уметника и уметница. Посебно је симптоматичан одраз тих идентитета у званичним језицима држава у којима је вршено истраживање, где језичке политike и даље негују мушки граматички род као генерички, а у којем су садржане све друштвене, односно људске вредности. Језичка пракса дugo није познавала женски граматички род именица за занимања којима се жене у пракси нису бавиле, те отуд није било простора за социокогнитивне процесе који би довели

до „подразумеване свести“ о „вредности“ жене у оквирима тих професија. С обзиром на то, на институционалном нивоу у Републици Србији је, на пример, препозната потреба за променом такве језичке политike – у новом Закону о родној равноправности из 2021. године.

Питање које се овде поставља јесте: да ли су жене у државама које су некада имале јединствену политику и културу данас и даље у подређеном (или потлаченом) положају у сferи визуелних уметности, односно како оне доживљавају свој статус у матичној области живота и рада.

Предмет, циљ, метода и технике истраживања

Предмет истраживања су идентитети жене који се откривају у савременом стваралаштву младих визуелних уметница (од 22. до 45. година) и кустоским праксама кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора, и то у пет земаља западног региона Балканског полуострва: Република Србија, Република Хрватска, Република Словенија, Република Црна Гора и Република Северна Македонија.

Општи циљ истраживања је испитивање идентитета и положаја жена стваралаца у реалном друштвено-културном контексту у којем живе и раде – из угла визуелних уметница и кустоскиња. Специфични циљеви су: испитивање искуства и ставова визуелних уметница и кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора на тему видљивости и присуства жене као стваралаца; мапирање проблема и изазова са којима се оне суочавају у продукцији и презентацији свог стваралаштва, као и у генерирању прихода; испитивање односа институционалног и ванинституционалног сектора у области визуелних уметности; мапирање (не)присуства феминистичких теорија у кустоским праксама и новим уметничким праксама.

Да бисмо постигли жељене циљеве истраживања, користили смо квалитативни и квантитативни метод прикупљања података: интервју и анкету. Комбиновање ове две истраживачке технике, теоријске и субјективне, емпиријске и аналитичке, помогло нам је да уђемо у суштину дате истраживачке проблематике. Техником интервјуа прикупљени су потребни подаци од кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора, док су техником анкете прикупљени подаци од визуелних уметница. У оквиру технике интервјуа, коришћен је усмерени индивидуални интервју, док је у овиру технике анкете коришћена „онлајн“ анкета са стандардизованим упитником.

Узорак

Истраживање техником анкетирања обављено је на узорку од 256 испитаница визуелних уметница из Републике Словеније, Републике Црне Горе, Републике Хрватске, Републике Северне Македоније и Републике Србије, од планираних 300 испитаница визуелних уметница, што представља 85.3% реализације узорка. Анкетно истраживање је реализовано стандардизованим *on-line* упитником током периода април–јун 2021. године.

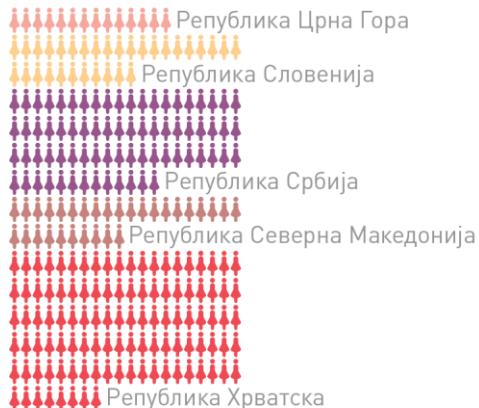
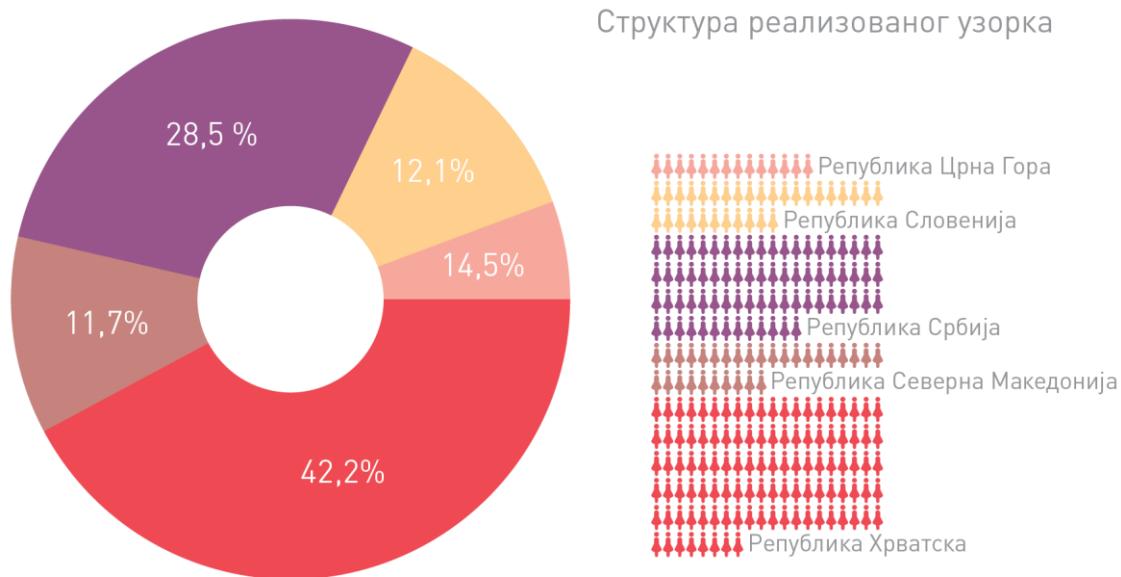
Узорак је дизајниран по моделу стратификованог вишеетапног случајног узорка, у складу са предметом истраживања и дефиницијом циљне популације. Циљну популацију су чиниле визуелне уметнице, чланице укупно 8 удружења из Републике Словеније, Републике Црне Горе, Републике Хрватске, Републике Северне Македоније и Републике Србије, и то: Удружење ликовних уметника Србије (УЛУС), Удружење ликовних уметника примењених уметности и дизајнера Србије (УЛУПУДС), Удружење ликовних уметника Војводине (УЛУВ), Удружење ликовних умјетника Црне Горе (УЛУЦГ), Друштво ликовних уметника Македоније (ДЛУМ), Хрватска заједница самосталних умјетника (ХЗСУ), Хрватско друштво ликовних умјетника (ХДЛУ) и Zveza društva slovenskih likovnih umetnikov (ZDSLУ).

Узорак је био стратификован по пропорционалном принципу у односу на број чланица удружења. Испитанице су биране случајним узорком са списка чланица удружења. У случају да изабрана испитаница из било ког разлога није била доступна, бирада се следећа чланица на списку. Узорак је дизајниран тако да стандардна грешка буде између 3.5% и 5.5% (уз 95% поузданости) на нивоу целог узорка, односно од 5.0% до 7.0% на нивоу држава. Узорак је омогућио утврђивање разлика од око 7.0% на нивоу целог узорка и од око 10.0% на нивоу удружења.

Узимајући у обзир и искривљења која настају као последица одбијања испитаница да одговоре на питања из упитника, као и претпоставку да све визуелне уметнице у појединим државама не морају нужно бити и чланице удружења, потребно је нагласити да су разлике између параметара реализованог узорка и параметара популације такве да омогућавају генерализације, али само на дескриптивном нивоу научног сазнања.

Анкета је имала укупно 30 питања која су била груписана у 4 истраживачке области: искуства и ставови визуелних уметница на тему присуства и видљивости жена као стваралаца; искуства и ставови визуелних уметница на тему проблема и изазова са којима се суочавају визуелне уметнице у продукцији и презентацији свог стваралаштва; искуства и ставови визуелних уметница према односу институционалног и ванинституционалног сектора у области визуелних уметности; искуства и ставови визуелних уметница у односу на (не)присуство феминистичких теорија у савременој визуелној уметности. Све теме које је било могуће обухватити формом затворених питања формулисане су на тај начин, али има и неколико отворених питања која су првенствено служила испитивању ставова визуелних уметница о њиховом раду и конкретној проблематици у оквиру визуелног савременог стваралаштва.

На анкету је одговорило укупно 256 визуелних уметница, од којих из Р Словеније – 31, из Р Црне Горе – 14, из Р Хрватске – 108, из Р Северне Македоније – 30, из Р Србије – 73.

Истраживање техником интервјуа урађено је на узорку од 30 кустоскиња, пригодним избором на основу експертске процене. Наиме, у свакој од пет поменутих земаља – учесница у истраживању, кустоскиње које су координисале истраживање у својим земљама, одабрале су по три институционалне и три ванинституционалне кустоскиње са којима је истраживачица из Завода за проучавање културног развијка водила интервју према унапред израђеном водичу. Питања у водичу интервјуа била су груписана у четири области: искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора на тему присуства и видљивости жена–визуелних уметница; искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора на тему проблема и изазова са којима се суочавају визуелне уметнице везано за продукцију и презентацију њиховог стваралаштва; искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора о односу ова два сектора у области визуелних уметности; искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора у односу на (не)присуство феминистичких теорија у савременој визуелној уметности и кустоским праксама. Услед епидемиолошке ситуације, један део

предвиђених интервјуа обављен је *on-line*, а други део „уживо“ и то у периоду од марта до јуна 2021. године.

Први сет интервјуа урађен је у Републици Хрватској, а селекторка шест кустоскиња, институционалних и ванинситуционалних, била је Соња Швец Шпањол. Разговори су вођени са: Николином Шимуновић, историчарком уметности и кустоскињом Галерије „Прица“ у Самобору; Романом Текић, историчарком уметности, културолошкињом и управницом Галерије умјетнина града Славонског Брода; Валентином Радош, историчарком уметности и кустоскињом Музеја ликовних умјетности у Осијеку; Бранком Хлевњак, мр историје уметности, ликовном критичарком, кустоскињом и научном истраживачицом из Загреба; Мајом Флајсиг, историчарком уметности, етнолошкињом и културном антрополошкињом и самосталном кустоскињом из Загреба; Соњом Швец Шпањол, историчарком уметности, независном кустоскињом, музеолошкињом и ликовном критичарком из Загреба.

Други сет интервјуа урађен је у Републици Србији, а селекторка седам кустоскиња, самосталних и из институција културе, била је Биљана Јотић. Интервјуи су обављени са: Тијаном Палковљевић Бугарски, историчарком уметности, музејском саветницом и управницом Галерије Матице српске у Новом Саду; Славицом Попов, историчарком уметности и кустоскињом Савремене галерије у Зрењанину; Слађаном Варагић Петровић, историчарком уметности, независном кустоскињом и продуценткињом из Пожеге; Мирјаном Драгосављевић, историчарком уметности и самосталном кустоскињом из Београда; Маријом Радош, историчарком уметности и кустоскињом Независне уметничке асоцијације „Ремонт“ из Београда; Маријом Радисавчевић, историчарком уметности и вишом кустоскињом Уметничке галерије „Надежда Петровић“ у Чачку; Биљаном Јотић, историчарком уметности, независном кустоскињом и активном предузетници у култури из Београда.

Трећи сет интервјуа обављен је у Републици Словенији, а селекторка шест кустоскиња, самосталних и из институција културе, била је Ана Марија Стибиль Шајн. Интервјуисање је реализовано са: Нином Језом, историчарком уметности, независном кустоскињом, кураторком-педагошкињом из Марибора; Павлом Јарц, историчарком уметности, независном кустоскињом и директорком Јавног завода Културни дом у Новој Горици; Нушом Подгорник, самозапосленом у култури, независном историчарком уметности, кураторком и ликовном критичарком из Љубљане; Јасном Коцуван Штукељ, историчарком уметности и кустоскињом Долењског музеја у Новом Месту; Сашом Бучан, историчарком уметности и кустоскињом Галерије Михе Малеша у Камнику; Ана Маријом Стибиль Шајн, историчарком уметности, независном кустоскињом и ликовном критичарком.

Четврти сет интервјуа урађен је у Републици Северној Македонија, а селекторка шест кустоскиња, самосталних и из институција културе, била је Шћипе Мехмети. Разговори су обављени са: Иванком Апостоловом Баскар, др антропологије уметности, сценског дизајна и драматургије, независном кустоскињом и проф. историје уметности из Скопља; Јасминком Намицевом, архитектом и вишом кустоскињом у Музеју града Скопља; Мајом Чанкуловском, историчарком уметности и кустоскињом Националне галерије у Скопљу; Виолетом Калић, историчарком уметности и кустоскињом у галерији „Ко-Ра“ Дома културе „Кочо Рацин“ у Скопљу; Јаном Коцевском, етнолошкињом и антрополошкињом, организаторком фестивала

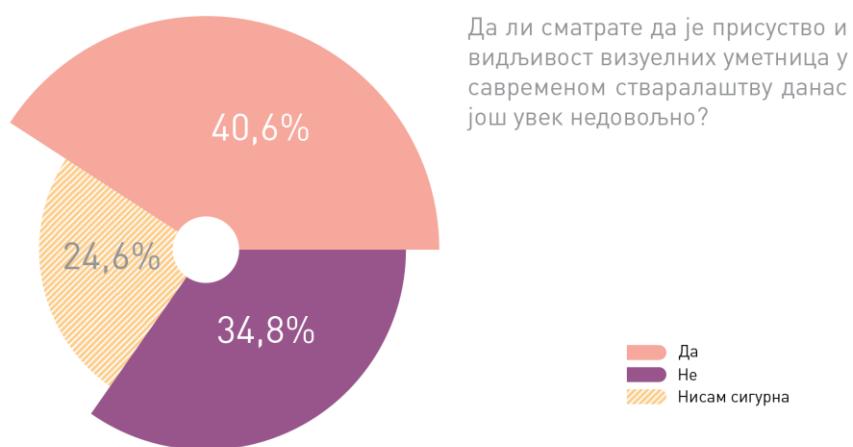
и изложби визуелних уметности у Скопљу; Шћипе Мехмети, конзерваторком, визуелном уметницом и независном кустоскињом у Скопљу.

Пети сет интервјуа обављен је у Републици Црној Гори, а селекторка пет кустоскиња била је Нела Глигоровић. Интервјуи су вођени са: Селмом Ђечевић, визуелном уметницом и кустоскињом Модерне галерије УК Музеји и галерије Подгорица; Теодором Никчевић, визуелном уметницом и кустоскињом Центра савремене умјетности Црне Горе у Подгорици; Љиљаном Каџић, историчарком уметности, ликовном критичарком, музејском саветницом и руководитељком Историјског музеја Црне Горе на Цетињу; Миленом Мијовић Дурутовић, визуелном уметницом и кустоскињом Центра савремене умјетности Црне Горе у Подгорици; Нелом Глигоровић, историчарком уметности, кустоскињом и саветницом у Секретаријату за културу и спорт Града Подгорице.

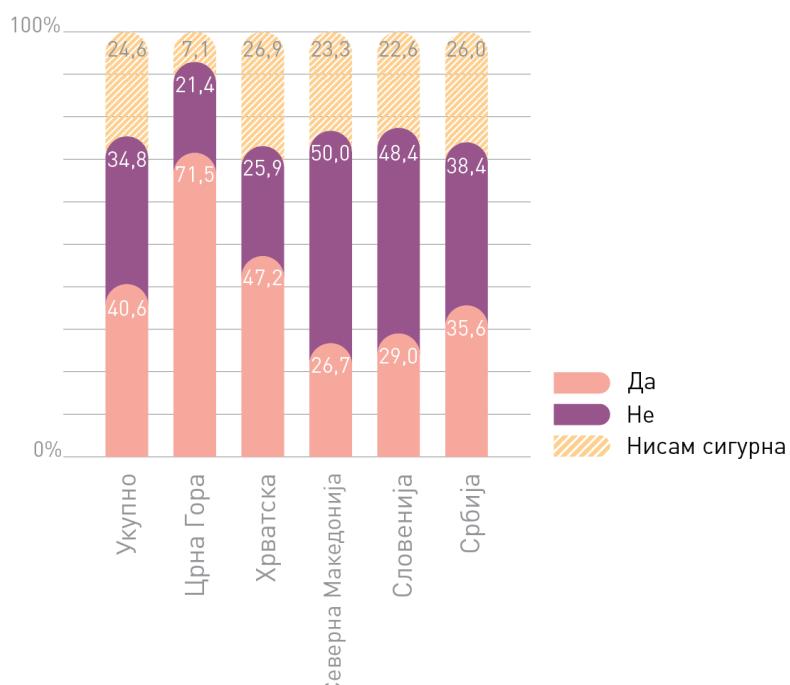

Резултати истраживања – квантитативна анализа

У првом делу упитника, на тему искуства и ставова визуелних уметница по питању присуства и видљивости жена као стваралаца, нешто више од 40% уметница сматра да је видљивост жена уметница у данашњем савременом стваралаштву – недовољна, трећина сматра да је видљивост у задовољавајућем обиму, док 24.6% испитаница није сигурно. Из ових података се може закључити да 59.4% уметница не сматра или није сигурно да визуелне уметница у савременом стваралаштву нису доволно видљиве.

Када се погледа дистрибуција одговора на ово питање по земљама, добијају се различити подаци. Тако, половина испитаница у Р Северној Македонији и око половине испитаница у Р Словенији не мисли да су визуелне уметнице недовољно видљиве. У Р Црној Гори пак око 70% испитаница сматра да визуелне уметнице нису још увек доволно видљиве у области савременог стваралаштва.

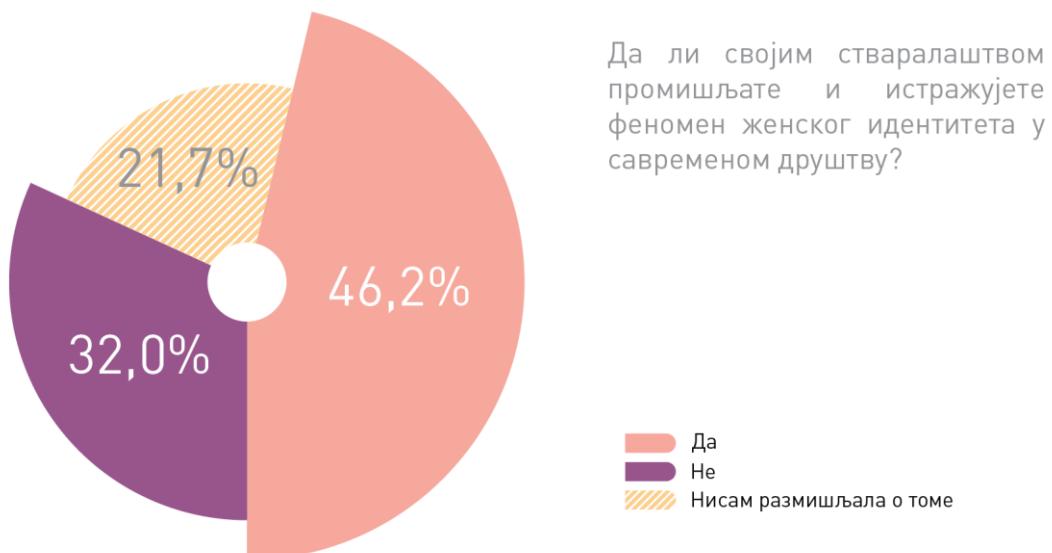

На питање шта је за визуелне уметнице важно да кроз своје радове испоље и скажу, могућа су била три одговора. Показало се да су три најважније ствари које уметнице теже да скажу везане највише за интимне емоције, потом за критичка размишљања на различите теме, а онда и за психолошке дубине и филозофска размишљања. Нешто више од половине визуелних уметница (50.2%) ставило је интимне емоције међу прве три ствари које желе да скажу. Реаговање на актуелна дешавања у друштву, као и испитивање моралних вредности најмање су присутне у видокругу интересовања визуелних уметница.

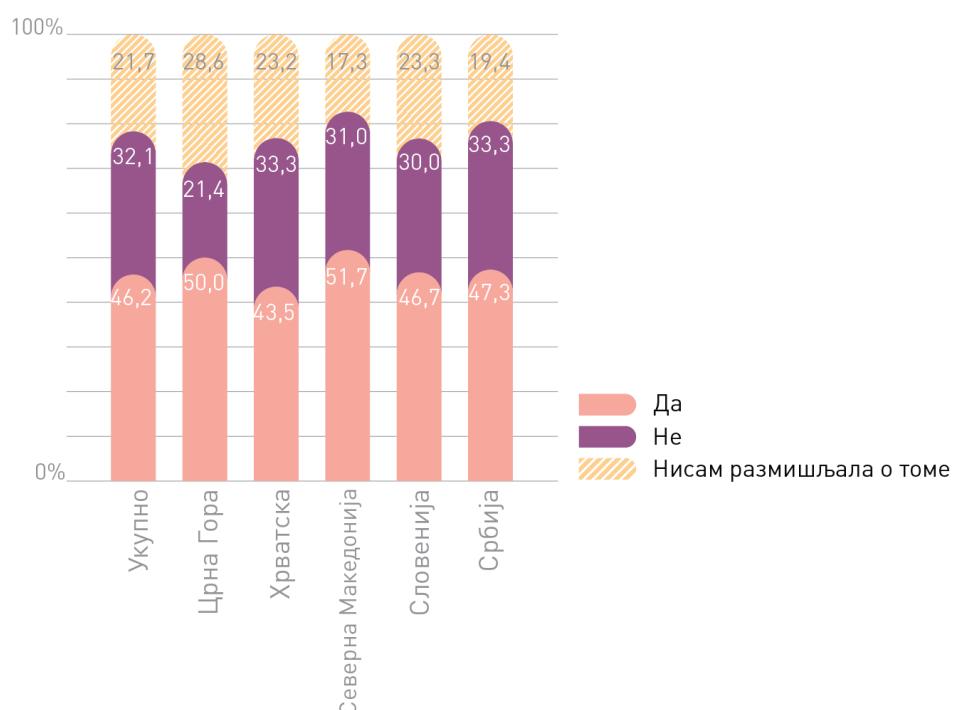
Шта је за визуелне уметнице важно да кроз своје радове испоље и скажу (мултипли одговори)

	Број испитаница	Процент	Процент случајева
интимне емоције	128	18.9%	50.2%
проблеме у друштву	62	9.1%	24.3%
реаговање на актуелна дешавања	45	6.6%	17.6%
филозофска размишљања	80	11.8%	31.4%
испитивање традиције, стереотипа, табуа	66	9.7%	25.9%
естетски идеал	60	8.8%	23.5%
критичка промишљања на различите теме	97	14.3%	38.0%
психолошке дубине	81	11.9%	31.8%
испитивање моралних вредности	36	5.3%	14.1%
неко друго	24	3.5%	9.4%
Укупно	679	100.0%	266.3%

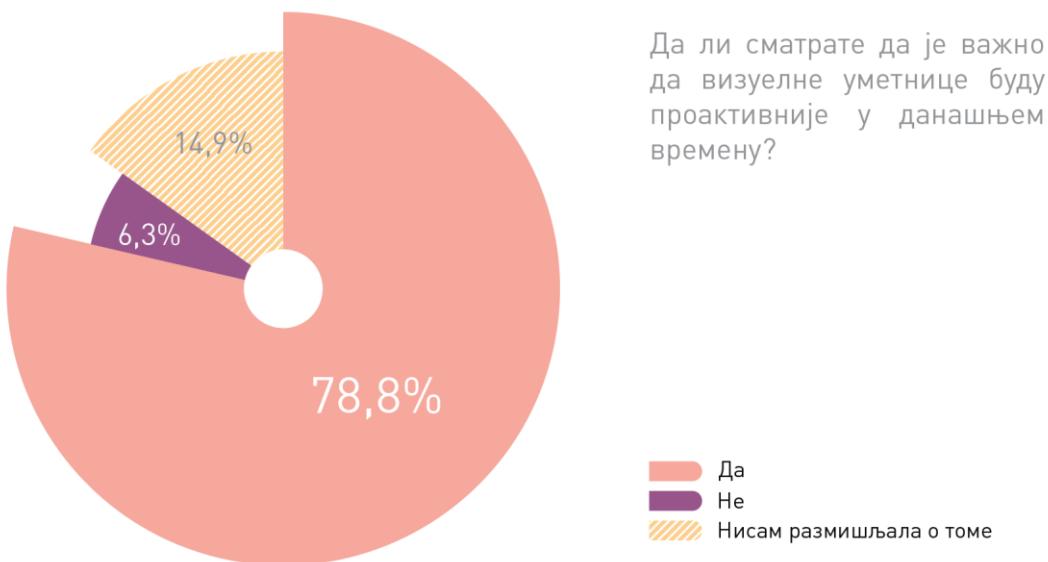
На питање да ли својим стваралаштвом (избором тема, медија, облика, боја и сл.) промишљају и истражују феномен женског идентитета у савременом друштву, нешто мање од половине њих (46,2%) одговорило је потврдно, док се нешто мање од трећине није бавило овим проблемом, уз 21,7% њих које уопште нису размишљала о томе.

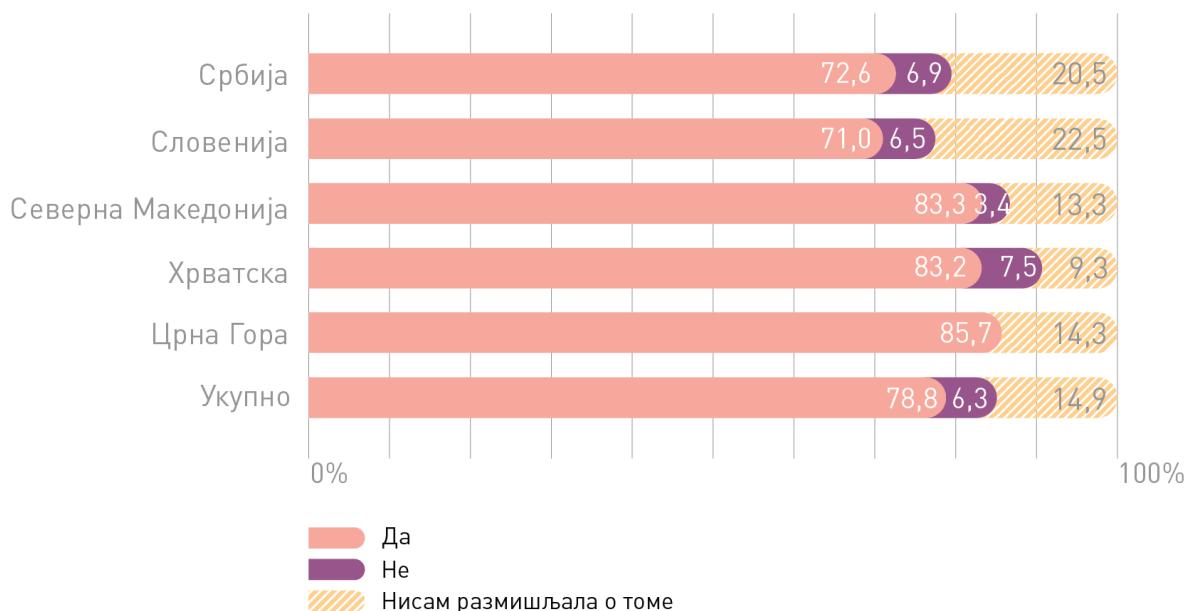
Што се тиче распореда одговора на ово питање по земљама, прилично су уједначени за сваку земљу.

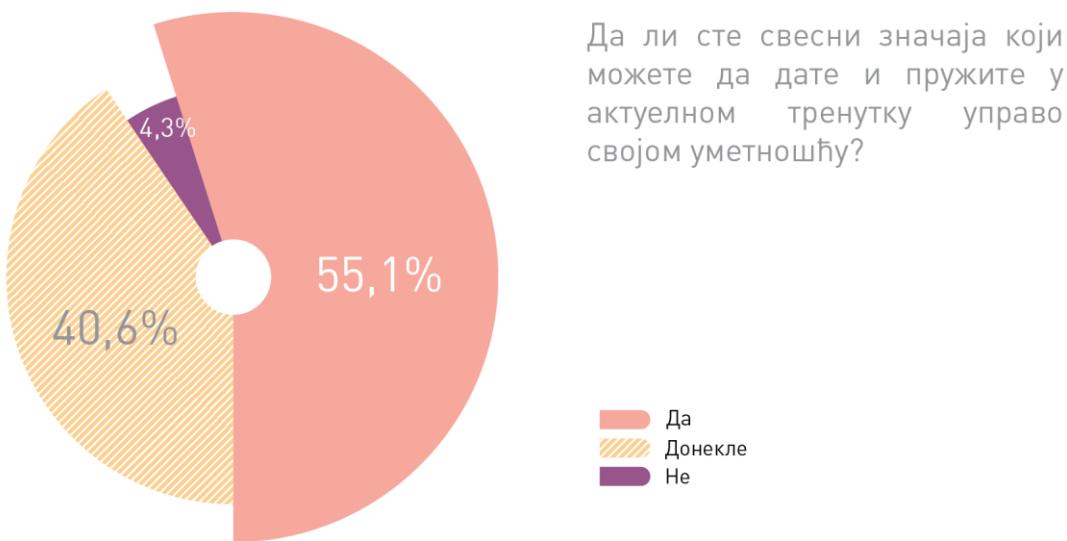
На питање да ли сматрају да је важно да визуелне уметнице буду проактивније у данашњем времену, у смислу реаговања и јавног иступања на уметничке, социјалне, друштвене, економске, па и политичке проблеме, чак 78.8 % сматра да јесте важно, док само 6.3% заступа мишљење да активизам није потребан; 14.9% уметница уопште није размишљала о друштвеном активизму.

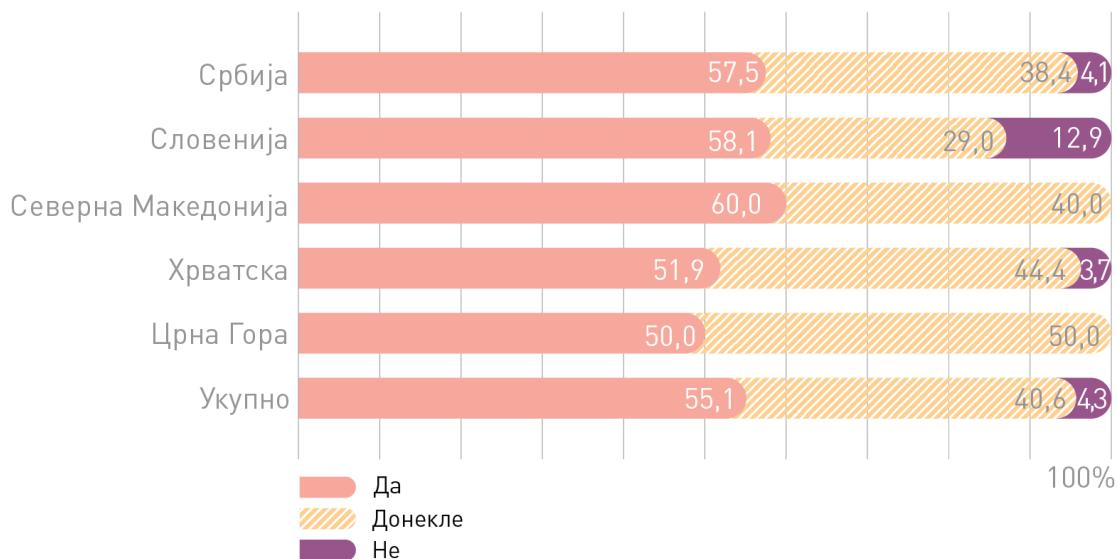
Када се погледа распоред одговара по земљама, највећи проценат испитаница које сматрају да је проактивност визуелних уметница веома важна налазимо у Р Црној Гори (око 85%), а најмањи у Р Словенији (71%).

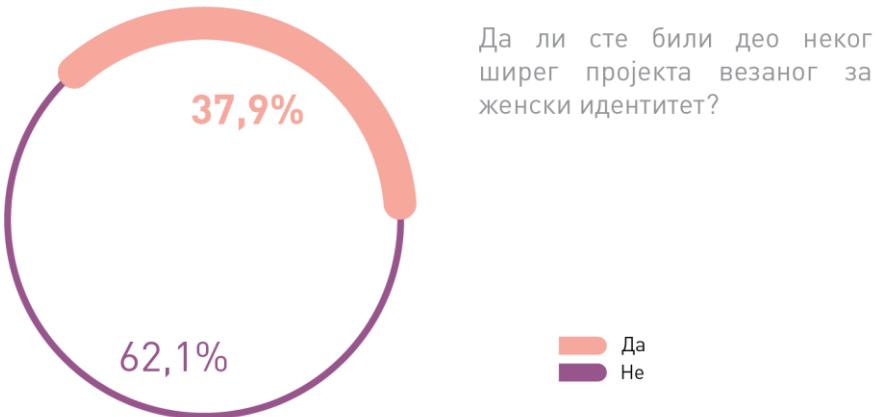
На питање да ли су свесне значаја који могу да пруже у актуелном тренутку управо својом уметношћу, па и у одашљању поруке друштву, локалној заједници и ширем окружењу, више од половине уметница (55.1%) се изразило да јесте, док је њих 40.6% донекле свесно значаја који могу да пруже својом уметношћу; 4.3% њих не препознаје тај значај и могућност.

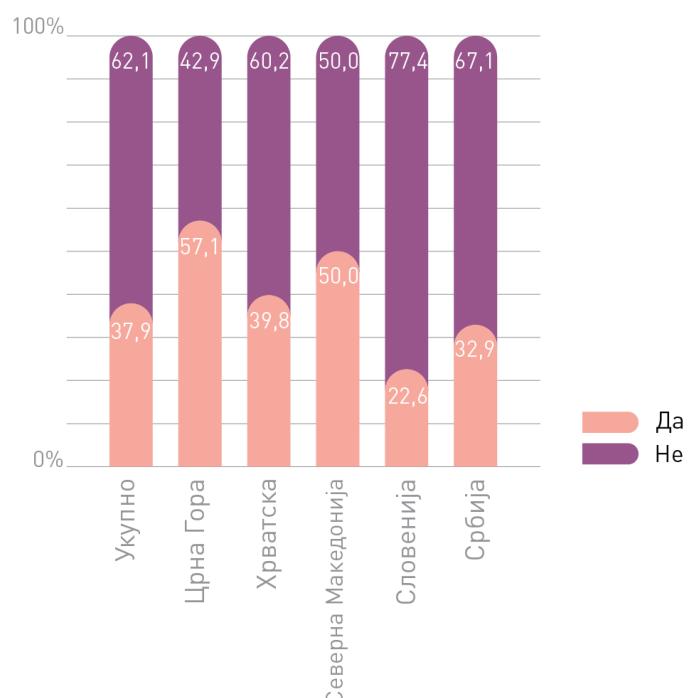
Посматрано по државама, у Р Северној Македонији налазимо највећи проценат визуелних уметница свесних значаја који могу да пруже својом уметношћу (60%), потом у Р Словенији, па у Р Србији, док је у Р Црној Гори проценат оних које су свесне и оних које нису у потпуности – изједначен (50%). Највећи проценат оних које нису уопште свесне значаја који могу да дају кроз своју уметност има у Р Словенији, и то скоро 13%.

Последње питање у првом делу анкете односило се на то да ли су визуелне уметнице биле део ширег пројекта везаног за женски идентитет, било теоријски било практично, или су се бавиле истраживањима на ову тему. У складу са подацима о промишљању и истраживању феномена женског идентитета у савременом друштву, нешто мање од две трећине уметница (62.1%) изразило се да нису биле, док је нешто више од трећине (37.9%) учествовало у таквим пројектима или истраживањима.

Када се погледа распоред одговора по земљама, интересантно је да је у Р Северној Македонији проценат уметница које су биле део пројекта везаног за истраживање идентитета жена и проценат оних које нису биле део таквог пројекта – изједначен (50%); у Р Црној Гори је 57% испитаница било део оваквих пројеката. Међутим, највећи проценат оних које нису биле инволвиране у оваква истраживања налазимо у Р Словенији (77.4%), потом у Р Србији (67%), па у Р Хрватској (око 60%).

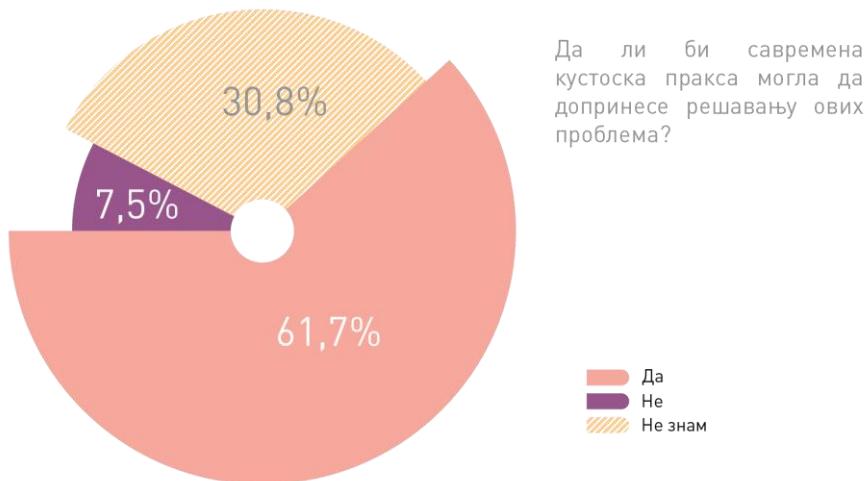

У другом делу упитника, на тему проблема и изазова са којима се суочавају анкетиране визуелне уметнице везано за продукцију и презентацију њиховог стваралаштва, било је могуће заокружити три одговора. Као највећи проблем са којим се суочавају, издвајају недостатак финансијских средстава за трошкове продукције и презентације дела (40.6% њих је ставило ово на прво место), а он је директно везан за други најчешћи проблем који издвајају, а то је немогућност продаје њихових радова (31.9% њих је заокружило овај одговор као други). Као трећи разлог издваја се слаба подршка локалне заједнице и друштва јер уметнице осећају извесну равнодушност локалне заједнице и друштва према њиховим проблемима. Стога је статистички значајан број уметница приморан да се бави другим пословима који нису везани за њихову професију.

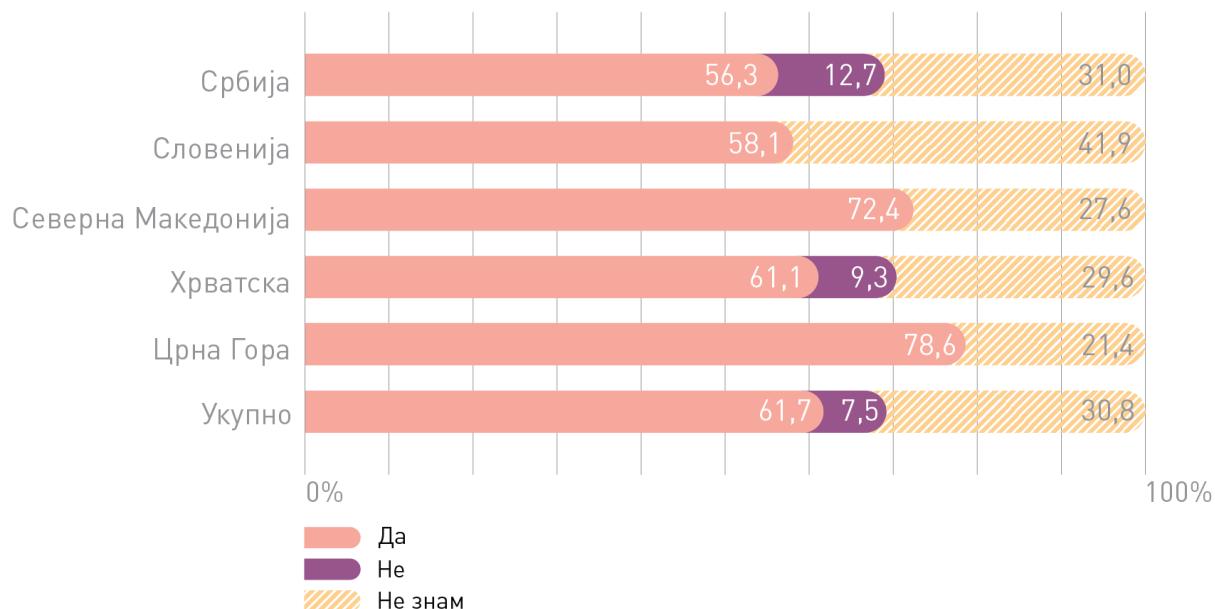
Проблеми и изазови са којима се суочавају визуелне уметнице у продукцији и презентацији њихових радова (мултипли одговори)

	Број испитаница	Процент	Процент случајева
недовољно сам присутна у галеријама	58	9.1%	22.8%
моји радови нису довољно вредновани	30	4.7%	11.8%
недовољно сам видљива у медијима и јавности	55	8.6%	21.7%
наилазим често на одбијање, неразумевање и критику од стране колега и друштва	14	2.2%	5.5%
немам изграђен однос са кустосима/кустоскињама	62	9.7%	24.4%
осећам равнодушност локалне заједнице и друштва	70	10.9%	27.6%
немамовољно финансијских средстава за трошкове продукције и презентације	103	16.1%	40.6%
немам атеље за рад	61	9.5%	24.0%
не остварујем успешну продају својих радова	81	12.7%	31.9%
приморана сам да се бавим другим пословима који нису везани за моју професију	68	10.6%	26.8%
немам проблема	18	2.8%	7.1%
нешто друго	20	3.1%	7.9%
Укупно	640	100.0%	252.0%

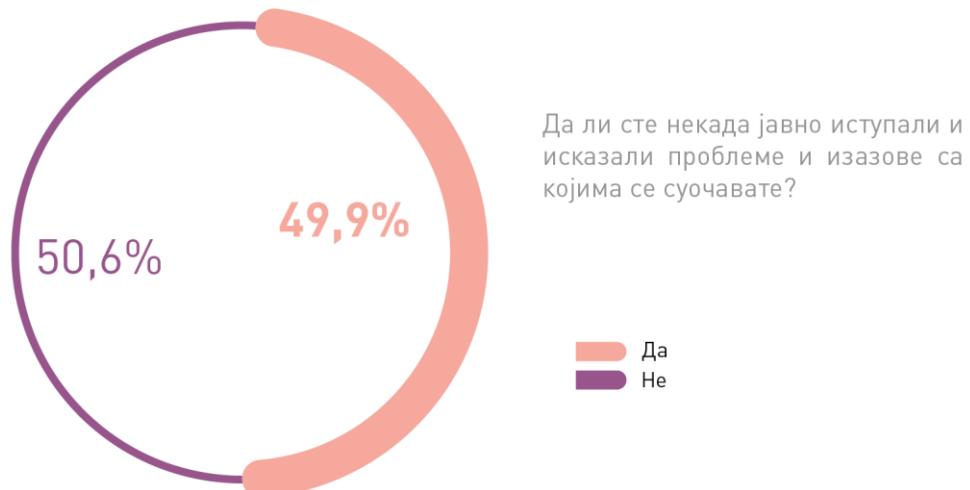
С обзиром на то да су највећи проблеми са којима се визуелне уметнице суочавају у продукцији и презентацији њихове уметности најчешће везани за недостатак финансијских средстава, немогућност продаје радова и равнодушан однос од стране друштва и локалне заједнице, поставили смо и питање да ли мисле да би савремена кустоска пракса могла да допринесе решавању горенаведених проблема. Нешто мање од две трећине визуелних уметница (61.7%) сматра да савремена кустоска пракса може да допринесе решавању ових проблема, док нешто мање од трећине (30.8%) не зна да ли је то уопште могуће.

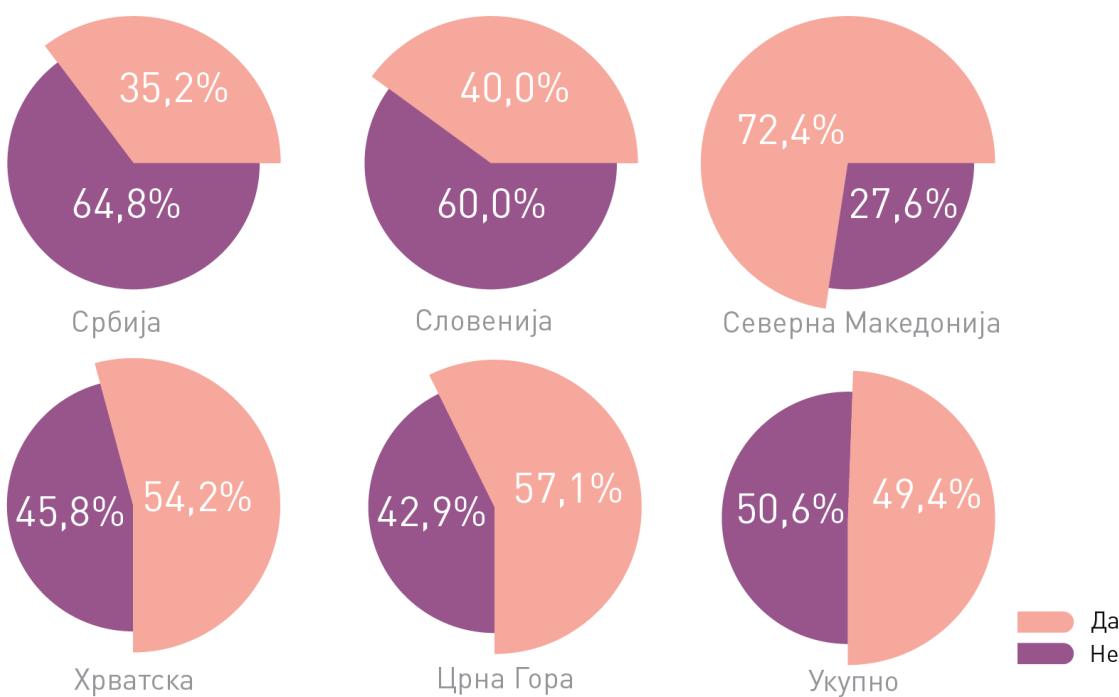
Када се погледају проценти по земљама, добијамо занимљиве податке. Примећује се да је у Р Црној Гори највећи проценат уметница које сматрају да би савремена кустоска пракса могла да допринесе решавању поменутих проблема (78.6%), потом у Р Северној Македонији (72.4%), па у Р Хрватској (61%). У Р Србији пак налазимо највећи проценат испитаница које су мишљења да кустоске праксе не могу да допринесу решавању за њих битних проблема (12.7%), док у Р Словенији скоро 42% њих није сигурно да ли ове праксе могу да им помогну.

Такође, занимљиво је да је на питање да ли су некада јавно иступале и указале на проблеме са којима се суочавају (или да ли су барем имале жељу за тим) једна половина одговорила да јесте а друга половина – да није (49.4% : 50.6%).

Уколико се ово питање сагледа у односу на сваку земљу понаособ, видимо да се највише издваја проценат испитаница из Р Северне Македоније које су позитивно одговориле (чак 72.4% њих), док је негативан одговор највише заступљен у Р Србији (64.8%).

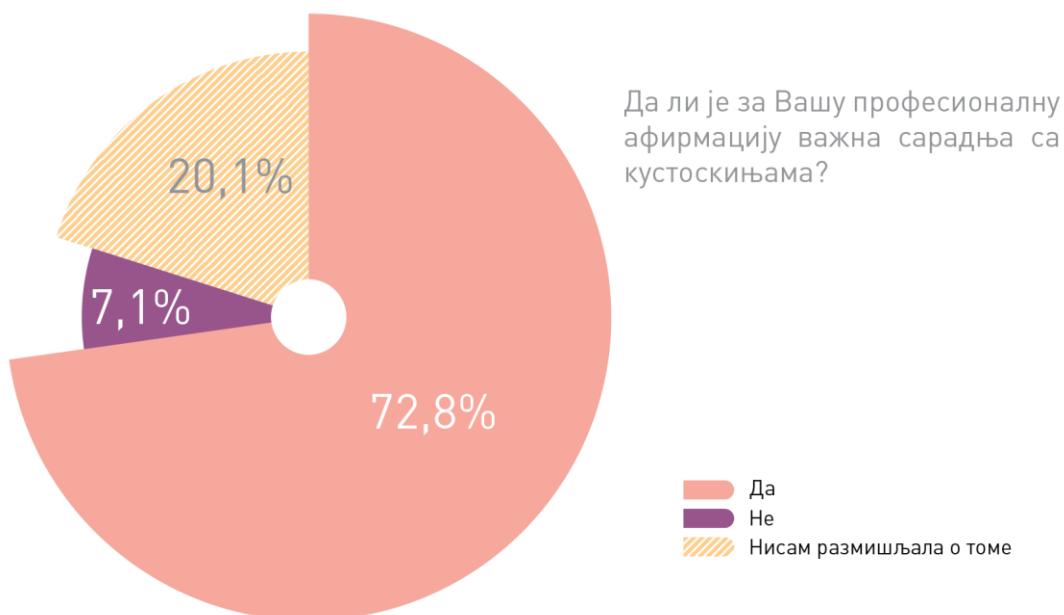

Даље, поставили смо питање ко би, према њиховом мишљењу, могао да помогне у решавању горенаведних проблема и изазова. Испитанице су имале могућност да заокруже највише три одговора, тако да су нам подаци показали да визуелне уметнице највећу помоћ очекују од државних органа, првенствено од институција културе, министарства културе, али и медија и уметничких удружења. Дакле, према добијеним резултатима – највише се надају да држава може да им помогне, најмање наде положу на локалну власт, а ни у стручну јавност немају великог поверења, као ни у кустосе/киње.

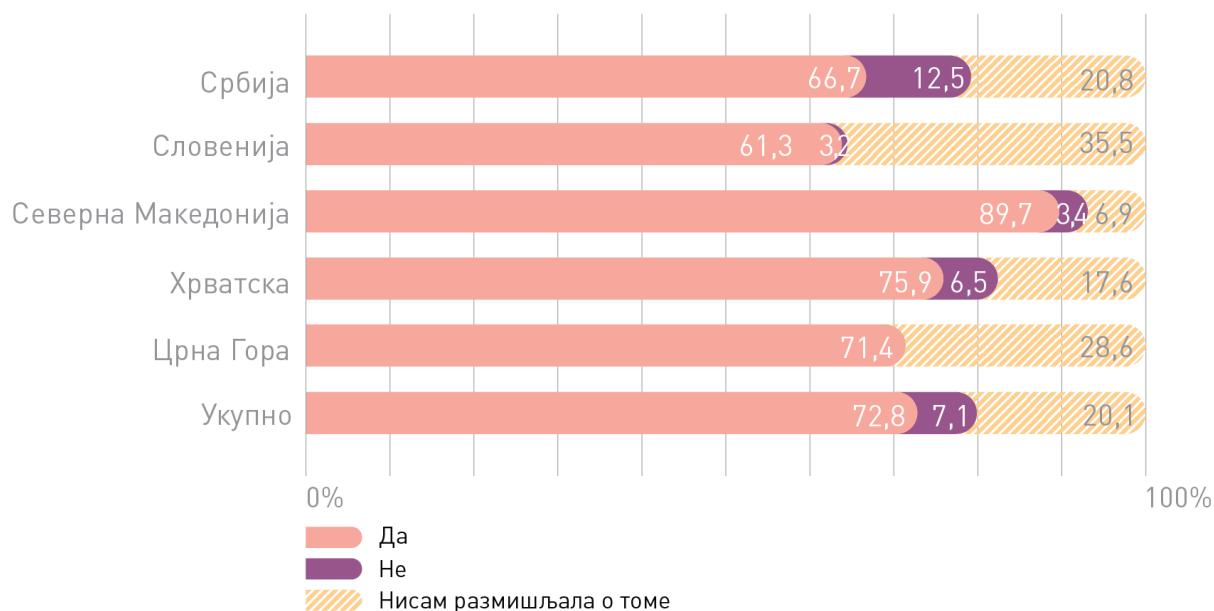
Ко би могао да помогне у решавању наведених проблема и изазова (мултипли одговори)

	Број испитаница	Процент	Процент случајева
кустоси/киње	82	11.8%	32.7%
медији	103	14.8%	41.0%
стручна јавност	88	12.6%	35.1%
уметничка удружења	101	14.5%	40.2%
институције културе	130	18.7%	51.8%
локална заједница	53	7.6%	21.1%
министарство културе	114	16.4%	45.4%
Друго	25	3.6%	10.0%
Укупно	679	100.0%	266.3%

С тим у вези, чак 72.8% визуелних уметница сматра да је за њихову професионалну афирмацију веома важна активнија и блискија сарадња са кустосима и кустоскињама, као и другим уметницама на заједничким пројектима, док око 20% уметница о томе уопште није размишљало.

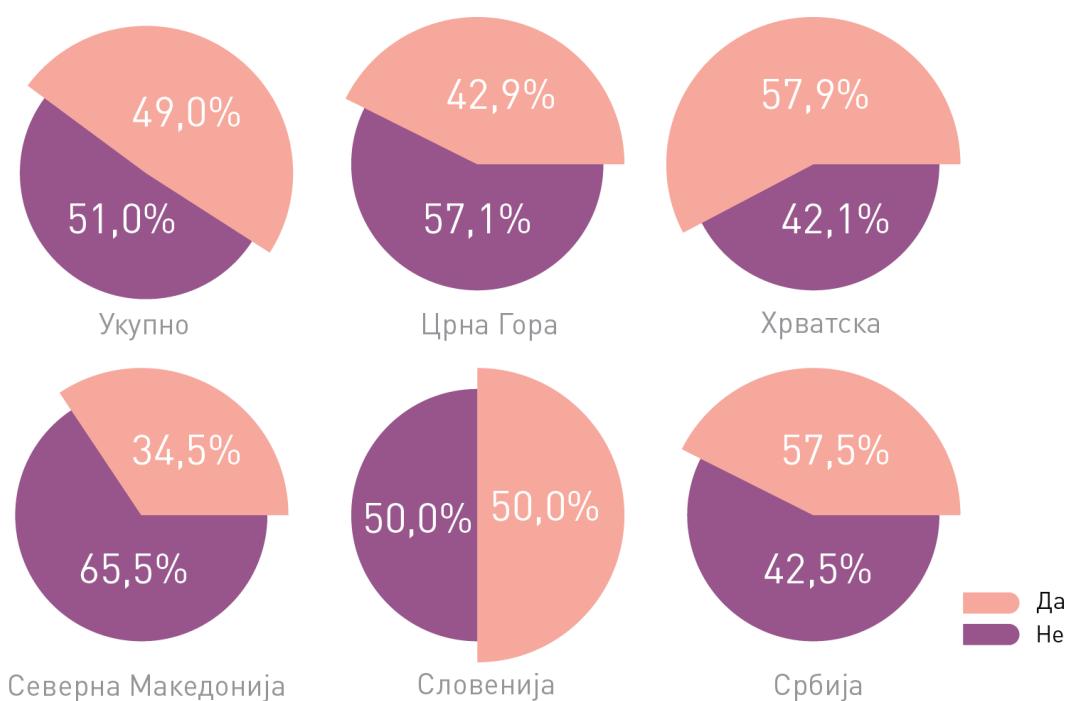
Код овог питања се види да у Р Северној Македонији (чак 89.7% њих) и Р Хрватској (близу 76% њих) имамо највећи проценат анкетираних визуелних уметница које сматрају да им је веома важна сарадња и са кустосима/кињама, као и са другим уметницама. У Р Србији се пак запажа највећи проценат оних који се изјашњавају да им ова сарадња није битна, док се у Р Словенији издваја највећи проценат испитаница које нису ни размишљале о овој врсти сарадње раније (чак 35.5% њих).

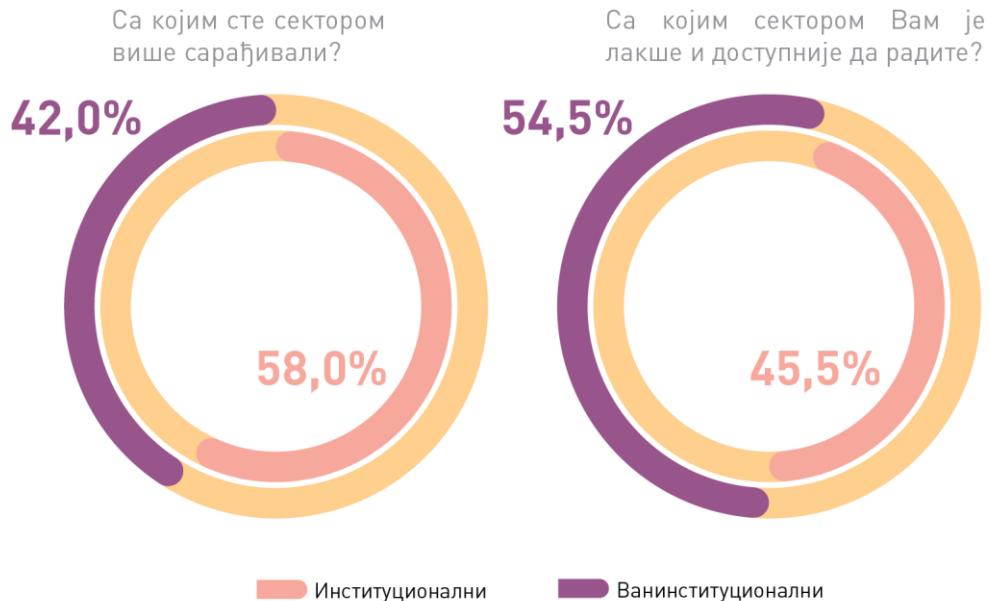
Визуелне уметнице су подељене око процене њиховог положаја у систему визуелних уметности у односу на своје колеге. Наиме, око половине уметница (51%) сматра да у систему визуелних уметности нису у неповољнијем положају од својих колега, док значајних 49% сматра да јесу у неповољнијем положају у односу од њих.

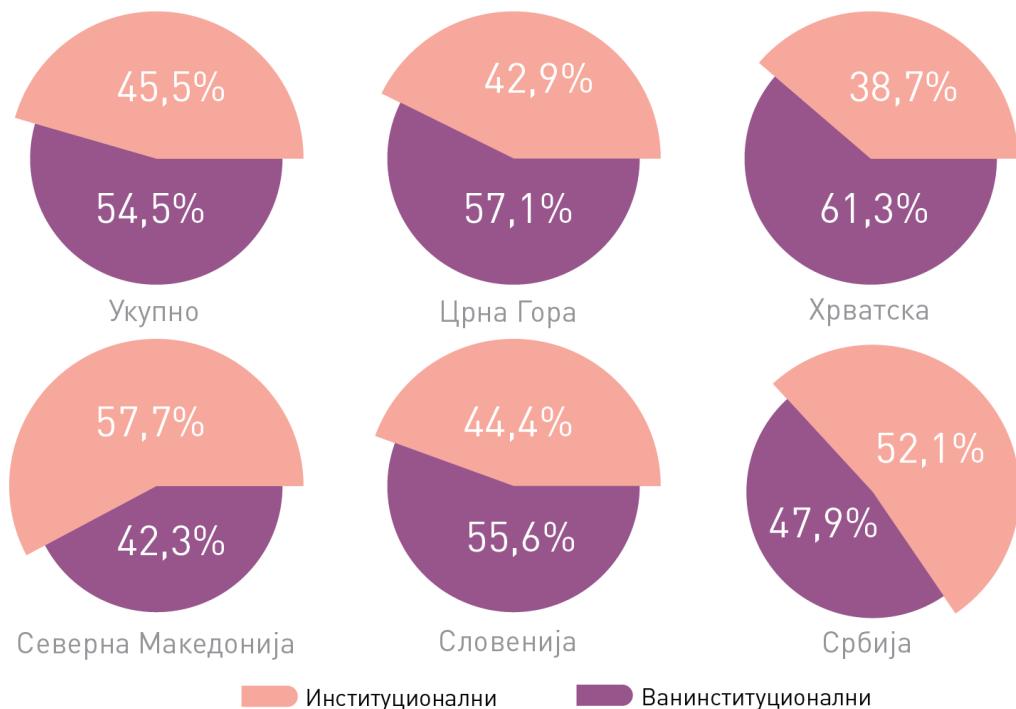
Када се погледа распоред одговора по земљама, видимо да је сличан тренд и у Р Црној Гори и у Р Србији; у Р Северној Македонији, чак, две трећине анкетираних уметница не сматра да је у лошијем положају од визуелних уметника. Међутим, у Р Хрватској налазимо већи проценат визуелних уметница које се изјашњавају да су у неповољнијем положају од својих колега (близу 58%), док је у Р Словенији једнак проценат испитаница које сматрају да јесу у неповољнијем положају и оних које сматрају да нису (50% : 50%).

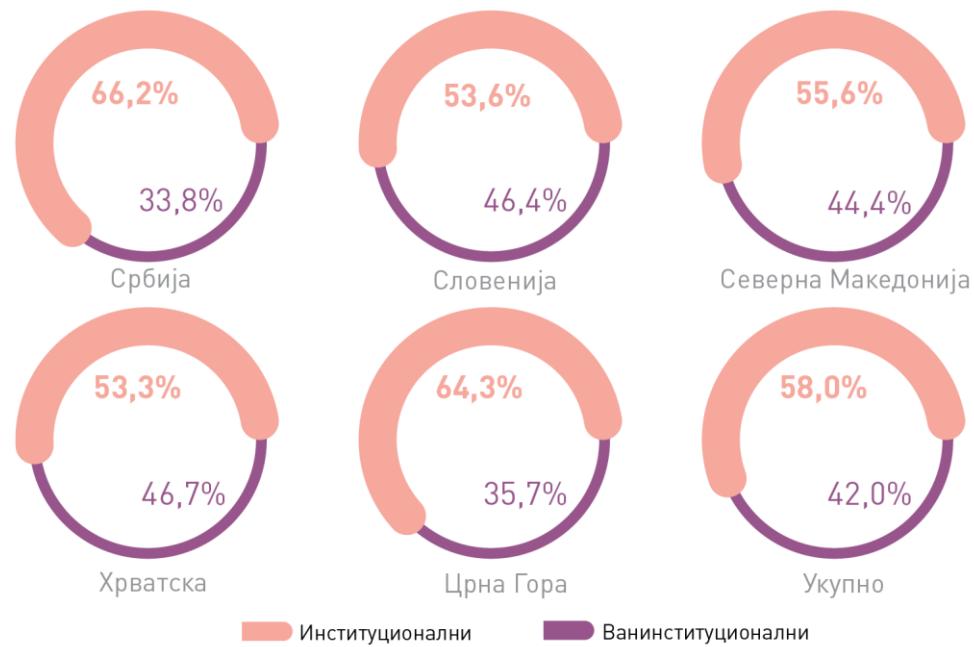
Трећи сегмент упитника односио се на испитивање релације између институционалног и ванинституционалног сектора. Нешто више од половине уметница (54.5%) лакше сарађује са ванинституционалним сектором, док је за 45.5% визуелних уметница доступнија сарадња са институционалним сектором. И поред тога, 58.0% уметница истакло је да је до сада чешће сарађивало са институционалним сектором.

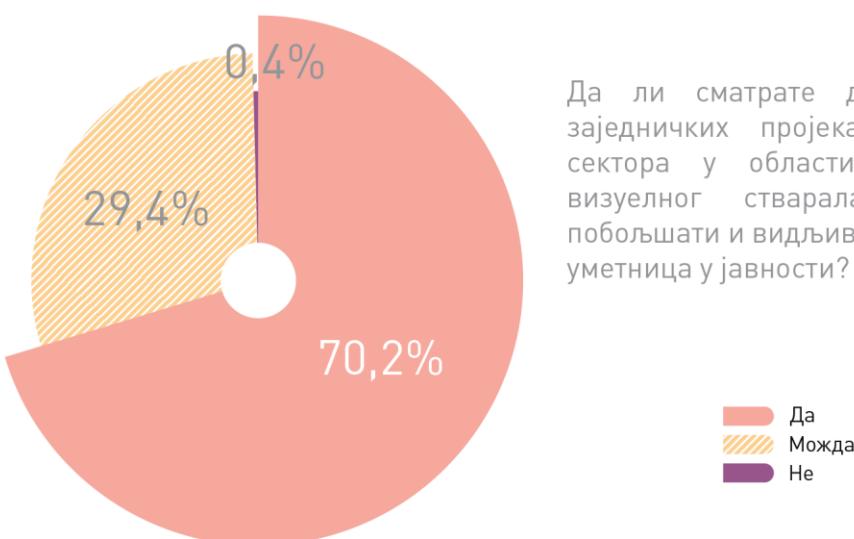
Када погледамо сваку земљу понаособ, видимо да је у Р Северној Македонији и Р Србији већи проценат оних уметница које лакше сарађују са институционалним сектором, док је у осталим земљама већи проценат оних уметница којима је блискији ванинституционални сектор.

Такође, нешто израженији проценат визуелних уметница који је током своје уметничке каријере сарађивао са институционалним сектором налазимо у Р Србији и Р Црној Гори.

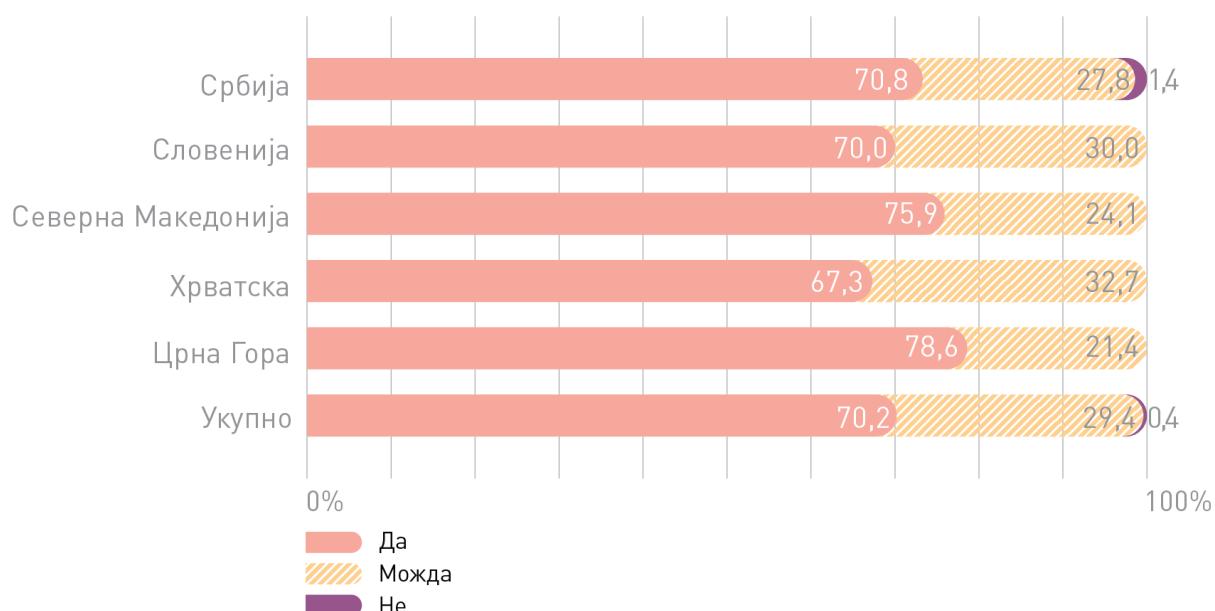
Ипак, 70.2% уметница сматра да се преко заједничких пројектата, сарадњом ова два сектора у области визуелних уметности може побољшати и видљивост савремених уметница у јавности, код публике, у медијима и у друштву уопште. Међутим, скоро трећина уметница (29.4%) показала је резерву приликом изјашњавања о заједничким пројектима ова два сектора.

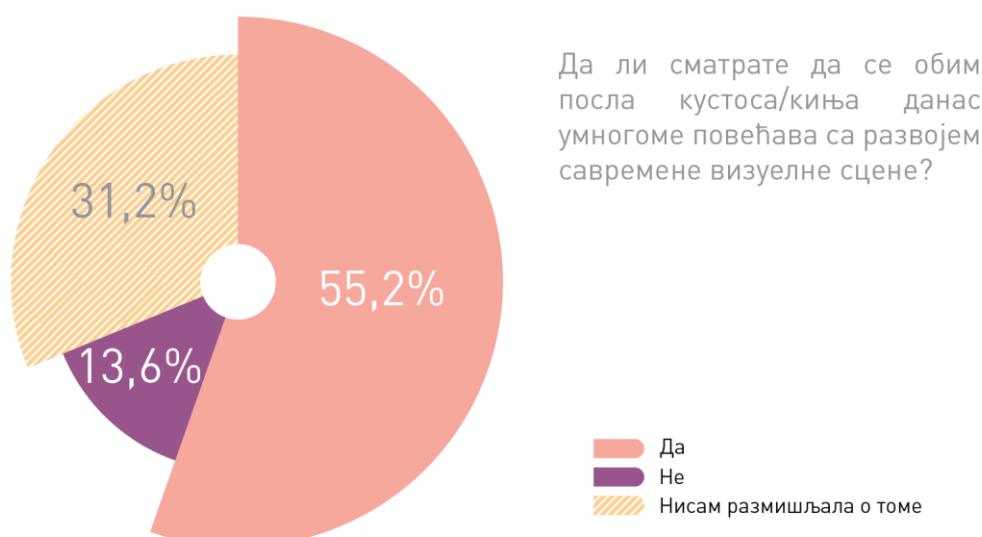
Да ли сматрате да се преко заједничких пројектата ова два сектора у области савременог визуелног стваралаштва може побољшати и видљивост визуелних уметница у јавности?

- Да
- Можда
- Не

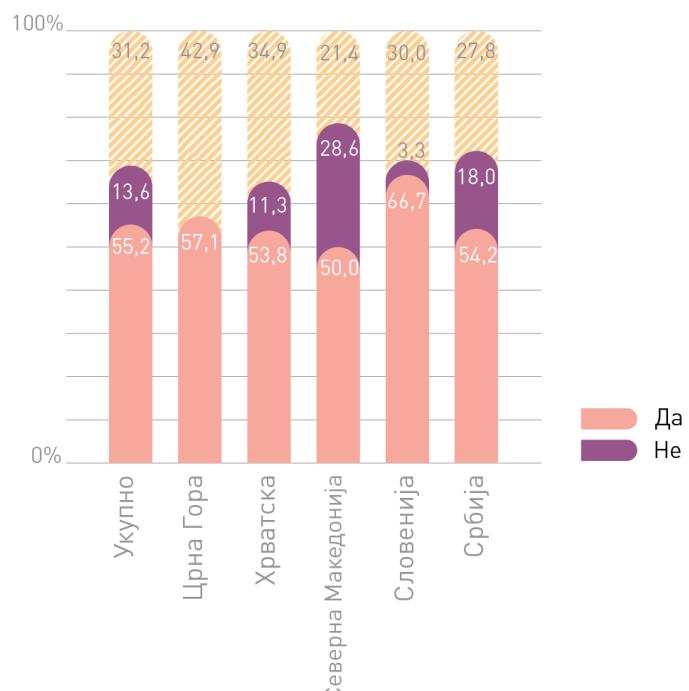
Сличан тренд се запажа и у распореду одговора по свакој земљи понаособ, с тим што највећи проценат оних који нису сигурни у ову сарадњу налазимо у Р Хрватској, близу 33% њих.

Већина уметница (55.2%) сматра да се са развојем савремене визуелне сцене умногоме повећава и обим послана кустоса/киња, док 31.2% о томе није уопште размишљало, а 13.6% сматра да се, и поред гранања савременог визуелног система, обим послана кустоса/киња није повећао.

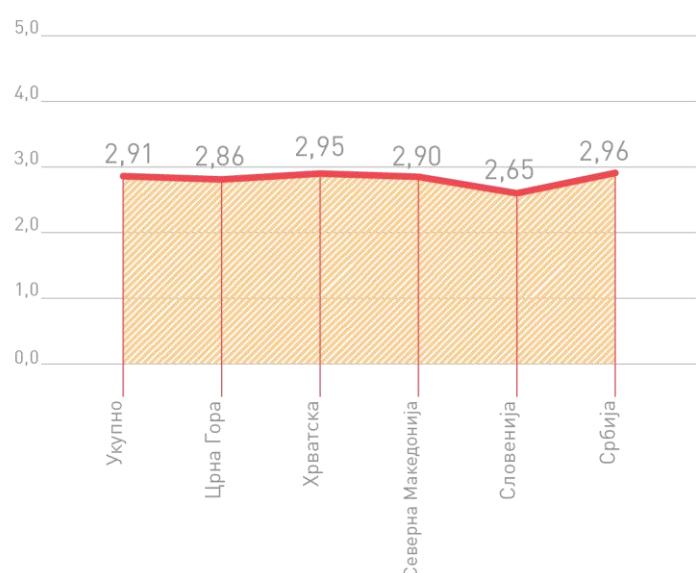

Када ово питање сагледамо из перспективе сваке земље понаособ, примећују се исти трендови код свих земаља, где више од половине уметница сматра да се обим послова кустоскиња повећава са развојем савремене визуелне сцене, али релативно значајан број уметница, просечно око трећине, уопште није размишљало о томе.

Четврти сегмент упитника тицој се мапирања (не)присуства феминистичких теорија у савременој визуелној уметности. Са средњом вредношћу од 2,91 (1 – веома су присутне до 5 – уопште нису присутне) уметнице оцењују да је присутност феминистичке теорије и праксе у визуелним уметностима мања него што би требало да буде.

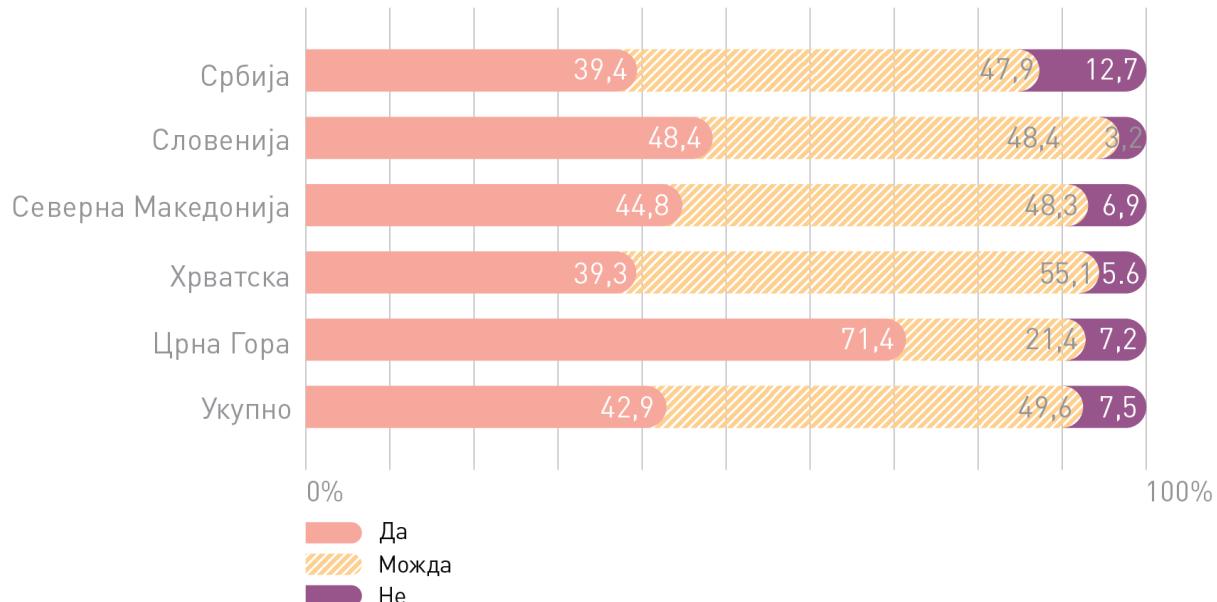
У којој мери су присутне феминистичке теорије и праксе у визуелним уметностима?

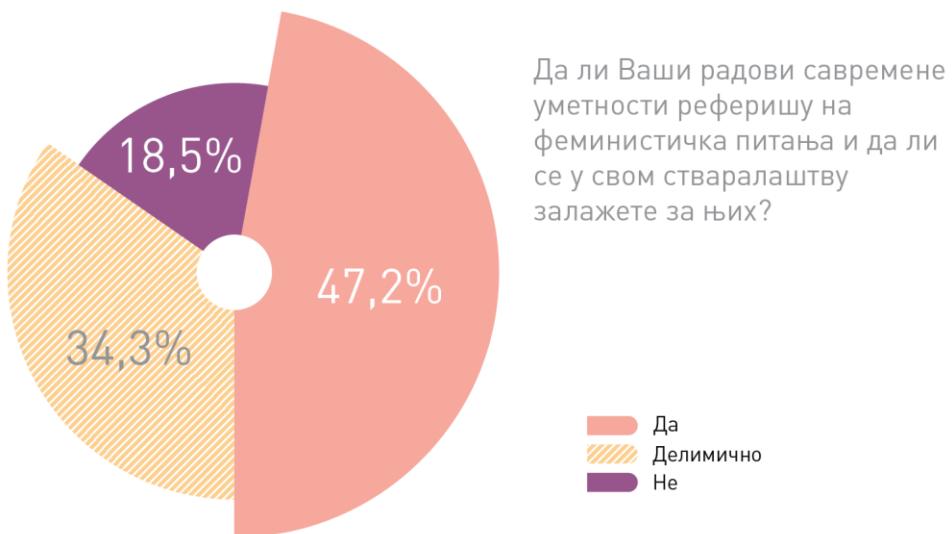
Највећи број уметница (49.6%) није сигуран да феминистичке теорије и праксе могу да помогну у разјашњавању и освешћивању питања женског идентитета у области визуелних уметности и савременог стваралаштва, док 42.9% њих заступа мишљење да сигурно могу помоћи, уз 7.5% оних који мисле да уопште не могу да помогну.

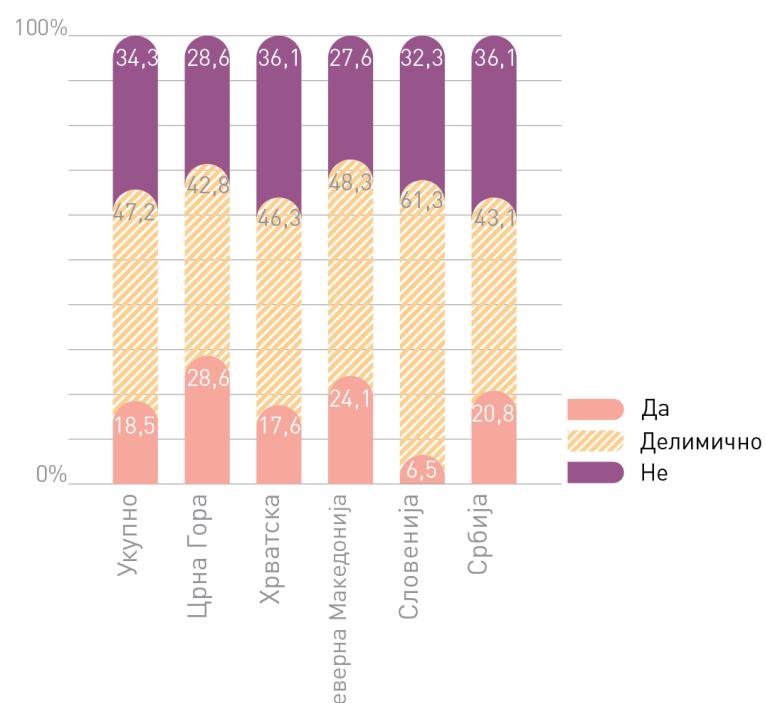
Када се погледа распоред одговора по земљама, највећу разлику уочавамо у Р Црној Гори, где је око 70% испитаница одговорило позитивно, док око 20% њих није сигурно. У осталим земљама је већи проценат испитаница које нису сигурне, док је у Р Словенији тај проценат изједначен.

Код само 18.5% анкетираних визуелних уметница, њихови радови из области савремене уметности реферишу на феминистичка (женска) питања и кроз своје стваралаштво се залажу за решавање ових питања. Међутим, велики је проценат визуелних уметница (81.5%) чији радови из области савремене уметности само делимично или уопште не реферишу на феминистичка (женска) питања и у свом стваралаштву се само делимично или уопште не залажу за њих.

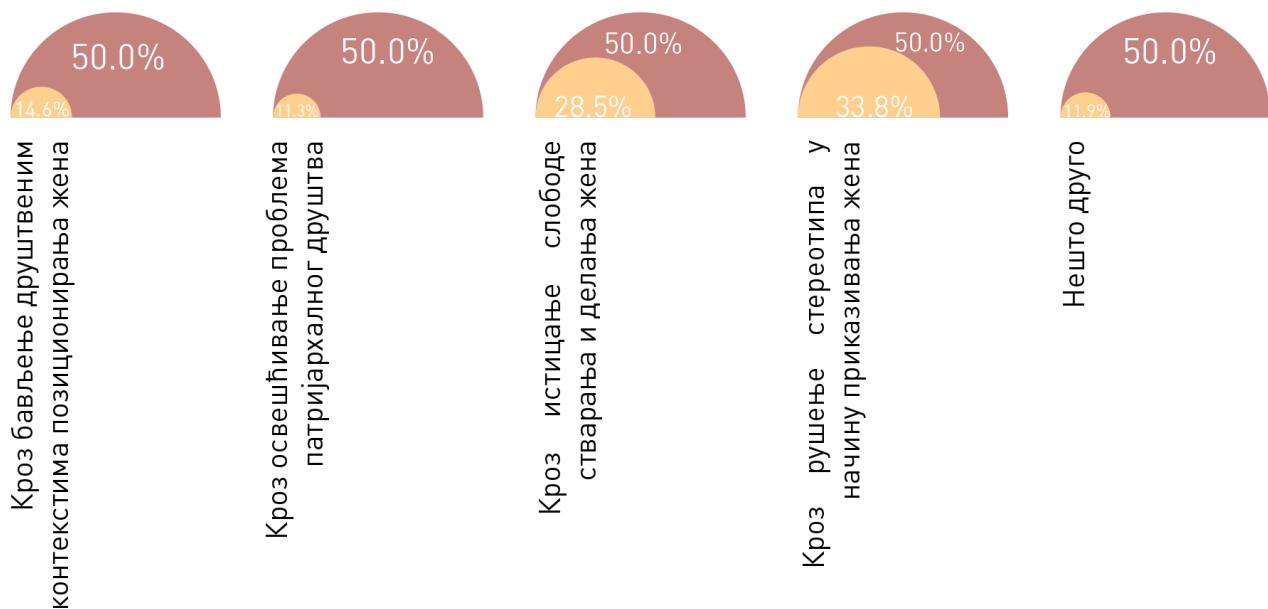

Гледајући према земљама, најдрастичнија разлика уочава се у случају Р Словеније, где је само 6.5% испитаница одговорило да њихови радови реферишу на феминистичка питања, односно да се у свом стваралаштву залажу за њих, док је 61% одговорило да делимично реферишу.

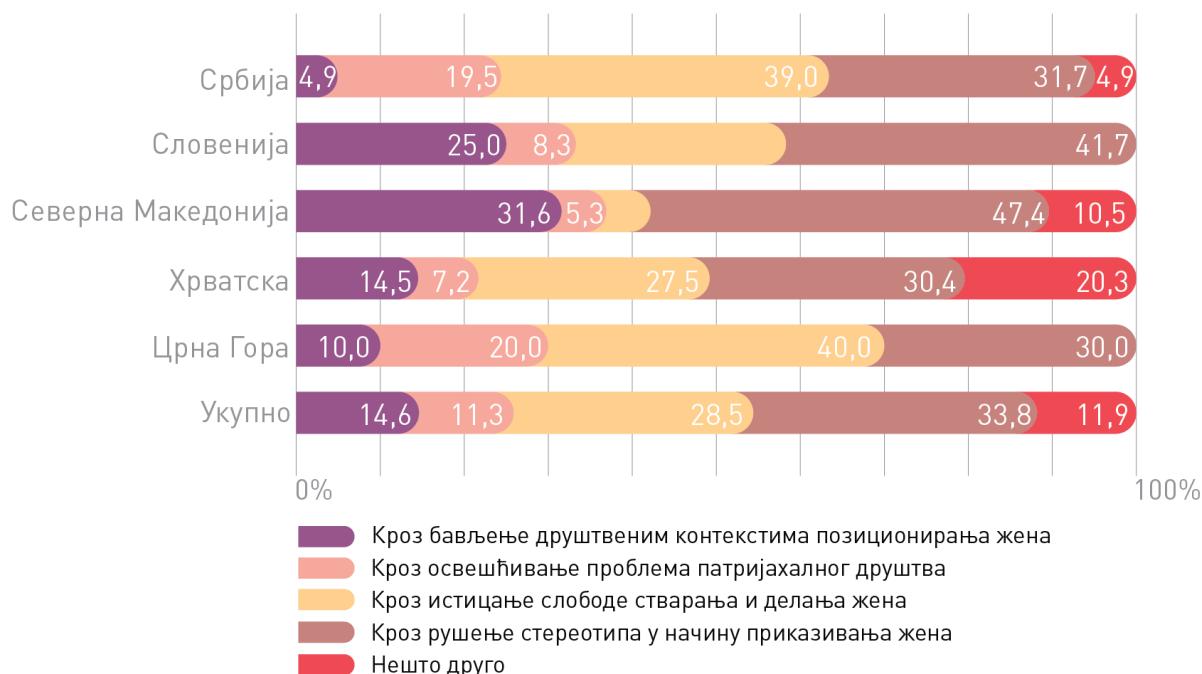

Када се узму у обзор оне визуелне уметнице чији радови из области савремене уметности реферишу на феминистичка (женска) питања, види се да се ово испољава најчешће кроз рушење стереотипа у начину приказивања жена (33.8%) и кроз истицање слободе стварања и рада жена-визуелних уметница (28.5%); најмање се сагледава кроз бављење друштвеним контекстима позиционирања жена (14.6%) или кроз освешћивање проблема патријархалног друштва (11.3%).

Ако Ваши радови савремене уметности реферишу на феминистичка питања, објасните на који начин

Гледајући по земљама, освешћивањем проблема патријархалног друштва, процентуално се највише баве визуелне уметнице из Р Црне Горе и Р Србије; бављење друштвеним контекстима највише је заступљено код визуелних уметница у Р Словенији и Р Северној Македонији.

Визуелне уметнице у оквиру свог стваралаштва најчешће посматрају и креирају свој идентитет у односу на личне проблеме, страхове, жеље, емоције и искуство (24.9%), као и у односу на уметност којом се баве (21.3%), а тек онда и у односу на друштвено-културно окружење (10.7%). На својим радовима, најмање посматрају и креирају свој идентитет у релацији са националном, верском и етничком припадношћу, породицом, мушки-женским односима.

У односу на шта посматрате и креirate свој идентитет у оквиру свог стваралаштва

Визуелне уметнице у Р Црној Гори највише посматрају и креирају свој идентитет у односу на уметност којом се баве, а потом и у односу на друштвена, социјална и економска питања. У Р Северној Македонији, испитанице највише посматрају и креирају свој идентитет у односу на уметност којом се баве, а потом и у односу на друштвено-културно окружење. У Р Хрватској и Р Словенији, визуелне уметнице посматрају и креирају свој идентитет највише у односу на личне проблеме, страхове, жеље, емоције и сл., док се у Р Србији испитанице изјашњавају да највише посматрају и креирају свој идентитет у односу на уметност којом се баве, као и у односу на личне проблеме, страхове, жеље, емоције и сл.

У односу на шта посматрате и креирате свој идентитет у оквиру свог стваралаштва
(Црна Гора)

У односу на шта посматрате и креирате свој идентитет у оквиру свог стваралаштва
(Хрватска)

У односу на шта посматрате и креирате свој идентитет у оквиру свог стваралаштва
(Северна Македонија)

У односу на шта посматрате и креирате свој идентитет у оквиру свог стваралаштва
(Словенија)

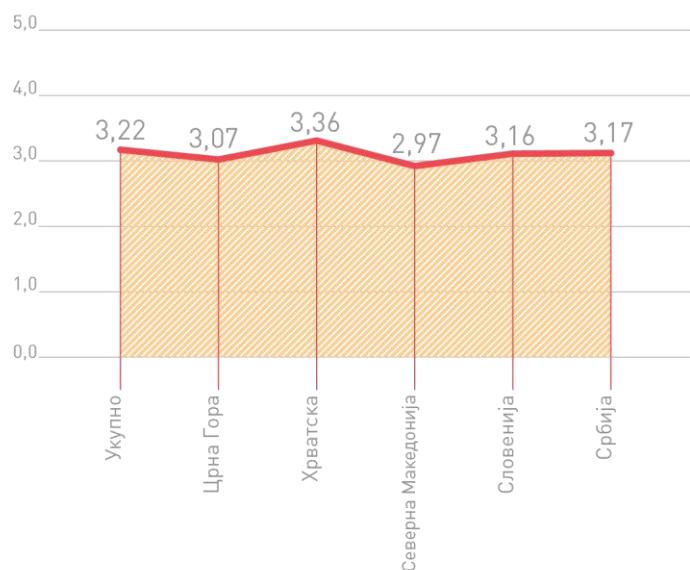

У односу на шта посматрате и креирате свој идентитет у оквиру свог стваралаштва
(Србија)

На питање у којој је мери у савременим уметничким и кустоским праксама, према њиховом мишљењу, присутна међусобна солидарност, подршка, разумевање, брига, визуелне уметнице оцењују да је она недовољно присутна. Наиме, то показује просечна средња вредност од 3.22 (1 – веома је присутна, 5 – уопште није присутна).

У којој мери је у савременим уметничким и кустоским праксама
присутна међусобна солидарност, подршка, разумевање, брига...

Отворена питања: визуелне уметнице

Визуелне уметнице из свих пет земаља које су се изјасниле да су жене генерално недовољно присутне у савременом стваралаштву, дали су писане одговоре на отворено питање који би за то могао да буде разлог, по њиховом мишљењу и према њиховом искуству, и шта би требало учинити да се таква ситуација промени.

Испитанице се слажу се да се разлози за њихову недовољну видљивост налазе првенствено у томе што не постоји системска и законска подршка женама у области визуелних уметности, односно сматрају да је културна политика недовољно подстицајна, а да излагачке политике галерија не отварају веће могућности визуелним уметницама. Према њиховим речима, друштво у којем живе и стварају нема разумевања за њих, не размишља се о налажењу начина да се финансијски помогне самохраним мајкама – визуелним уметницама. Такође, када заснују породицу дешава се да морају да прекину интензивно и континуирано стварање, а често и своју каријеру уметнице.

Указују на то да су и даље јаки патријархални модели моћи и традиционално наметнути родни обрасци, због којих морају да живе и стварају у атмосфери у којој је „мушкарац способнији, доминантнији“, чак и у области визуелног стваралаштва. Родна дискриминација је присутна и у оквиру простора визуелног стваралаштва који још увек припада уметницима, док су радови визуелних уметница потцењени. Јавна сфера је мање доступна визуелним уметницама, а визуелни уметници добијају већу медијску и сваку другу пажњу; у додели највиших стручних награда и у рангирању радова уметница на групним изложбама, као и у националним збиркама, на жене које се баве одређеним врстама визуелне уметности, као што су, на пример, вајарство, дизајн, фотографија, обраћа се мања пажња јер се сматра да су то „мушки уметнички техники“.

Позиције моћи су још увек у рукама мушкараца који покривају водећа места,

излагачке могућности су им боље, већа им је присутност на сцени, а нас жене, чак, и у савременом стваралаштву доживљавају као 'слабији пол', у смислу да је наша примарна улога да се бавимо домаћинством и децом.“ (визуелна уметница, Р Хрватска)

„Да се још увек осећа патријархалност види се и у реченици типа: 'радови су ти моћни као да их је радио мушкарац.'“ (визуелна уметница, Р Хрватска)

„Постоје стереотипи и очекивања од жена, па и уметница: да се остваре као мајке, да брину о дому, о егзистенцији породице, а потом и да се докажу у свом уметничком раду и да напредују у својој каријери визуелне уметнице.“ (визуелна уметница, Р Северна Македонија)

Испитанице дају бројне предлоге шта би требало учинити да се положај визуелних уметница побољша те да оне постану видљивије. Скрећу пажњу на потребу за освешћивањем друштва о и даље присутном „негативном патријархату“, као и за разумевањем и већом подршком државних врхова, одговорних институција, локалних заједница, министарстава културе, јавности, када је у питању њихов положај. С обзиром на разлоге њихове недовољне присутности и видљивости, сматрају да би сви наведени актери требало континуирано да

раде на њиховом оснаживању и подржавању, афирмирању њихове уметности и побољшању њиховог статуса, кроз подстицање њихове социјалне заштите, економске независности, еманципованости уопште.

У том смислу, предлажу програме за финансијску потпору од стране државе (или за суфинансирање визуелних уметница), али и пројекте невладиних организација (о жени и за жене, укључивањем и њихових породица, деце, нарочито код уметница које су самохране мајке), различите фондове који подржавају делатност уметница; стратешки осмишљене кампање; увођење откупне родне политike у музеје и галерије; потом, међусобно удружилање, подржавање, повезивање у кластере, те (про)активније учествовање у заједничким акцијама, али и умреженост са кустоскињама и сарадњу са њима у организовању различитих активности које се тичу истицања женског идентитета; организовање тематских изложби, фестивала, разговора, дебата, округлих столова на тему положаја и проблема визуелних уметница и сл. (било у оквиру уметничких удружења било на платформама); оснивање нових специјализованих галерија и независних простора који би афирмисали стваралаштво жена.

Испитанице наглашавају и да је важно утицати на преображај и побољшање политике излагања са циљем да се што више представљају у галеријама, да се омогуће средства за продукцију њиховог стваралаштва, да се обезбеди довољно просторног капацитета за њихове радове, већа медијска промоција, конкурси, уметничке резиденције, колоније и сл. Предлог је да се организују и едукације визуелних уметница у области маркетинга, ради боље презентације њихових радова, затим у области организације и архивирања, као и у области предузетништва (развој служби које би помагале уметницама у тим областима).

Истичу да је потребно изборити се за транспарентност у излагању, једнаку заступљеност визуелних уметника и уметница у галеријским и музејским збиркама и на изложбама, па и на уметничким академијама, за једнаку висину хонорара и једнако вредновање њихових радова приликом продаје, речју – створити исте могућности и полазне тачке за оба пола/рода, да би и визуелне уметнице и уметници имале/и исте шансе за напредовање и промоцију свог стваралаштва.

С обзиром на проблеме и изазове са којима се суочавају у продукцији и презентацији њихове уметности, испитаницама је било омогућено да исказују своје мишљење о томе како би ситуација могла да се поправи и да се њихово стваралаштво више афирмише.

Изналажење начина на које би стваралаштво визуелних уметница могло више да се афирмише условљено је управо освајањем веће видљивости визуелних уметница у јавном простору и медијима. Према отвореним одговорима визуелних уметница, неопходно је најпре поћи од креирања нових стратегија везаних за образовање, културу и уметност, и побољшање инфраструктуре и услова рада у оквиру ових области, са фокусом на моралну, економску и егзистенцијалну подршку женама–визуелним уметницама (доедукација, породиљско одсуство, хонорарни рад, социјална заштита, статус слободних уметница, питање ауторских права, додељивање атељеа, проблем тржишта уметности, откуп дела визуелних уметница, организовање аукција радова визуелних уметница).

У основи свега стоји потреба за већом подршком државног сектора усмерена на подизање свести о значају културе за друштво, и то кроз јачање галеријског система, преко друштвених акција, едукацијом грађанства, између осталог, и о родној равноправности и важности присутности жена у свим аспектима нашег друштва, па и у савременом стваралаштву, као и кроз стварање таквог тржишта уметничких радова које би пословало са уметницама из различитих старосних, социјалних, друштвених група и откупљивало њихове радове те стварало посебне збирке од ових дела.

Даље, визуелне уметнице сматрају да би општине требало да се ангажују у јачању и ширењу културе ван великих градских центара, уз покретање одређених механизама којима би им се олакшало бављење стваралачким радом. Дакле, важно је створити институционализовани простор у оквиру кога би се радило на оснаживању визуелних уметница кроз повезивање и ангажовање више субјеката (институције, невладине организације, кустоси/киње...), на повећању њихове продукцијске активности, али и броја пројеката којима се подржава женско савремено стваралаштво и деловање у струци.

Са тим у вези јесте и: стална едукација кустоса/киња у иновативнијој кустоској пракси; већа заинтересованост и подршка младим неафирмисаним уметницама од стране кустоса (куратора) и кустоскиња (кураторки), као и уметничких удружења; истраживање и праћење рада уметница, те њихово промовисање на тржишту савремене уметности; „лансирање“ уметница ван граница земље умрежавањем са светским галеријама и музејима; удруживање уметница и кустоса/киња из региона у пројекте (попут овог који је иницирала Биљана Јотић), са циљем „размене уметница“, изношења и дељења искуства, рефлексија, отварања неопходних питања која се тичу положаја визуелних уметница данас; посвећена активност једнако и теоретичара/ки, уредника/ца, културних радника/ца у објективнијем приказивању и промишљању стваралаштва визуелних уметница, кроз призму њиховог квалитета и потенцијала; отварање галеријског или музејског простора (чак, и виртуелног) посвећеног визуелним уметницама, уз рад на проширењу публике; приређивање више уметничких платформи преко којих би се на успешан начин презентовали и промовисали радови визуелних уметница, али и редовно одржавале њихове продајне изложбе.

Уколико својим стваралаштвом промишљају и истражују феномен женског идентитета у савременом друштву, визуелним уметницама је била дата могућност и да објасне на који начин се то испољава у њиховом раду.

Визуелне уметнице које се свесно баве анализом женског идентитета (личног и колективног) у оквиру свог стваралаштва, сматрају да се он открива на више начина, једнако као што је и сâm идентитет вишеслојан, а такође и да се манифестије некада суптилније, а некада снажније. Из овог истраживања се примећује да промишљају женски идентитет најчешће кроз бављење феноменом женског тела као одабраног мотива или медијума преко кога изражавају проблеме злоупотребе управо женског тела и сексуалности, стереотипа и табуа који се везују за жену, архетипа и традиционалне улоге (које се преносе са генерација на генерације), „мистичности и магичности жене“, очекивања и предрасуда према жени, а са којима се савремена жена данас бори, чак, и у својој визуелној уметничкој пракси. Ово

подразумева и бављење сопственим телом, презентовањем сопствених актова, (ауто)портрета, телесних процеса, полног/родног идентитета, сексуалне слободе итд.

Даље, сматрајући да је репрезентација и конструкција женског идентитета уградњена у друштвени простор, визуелне уметнице анализирају женски идентитет и кроз релацију са реалним животом и стварношћу. Промишљају однос жене са друштвеним системом и његовим наметнутим вредностима утицајем медијске и интернет културе и сл., јер се у преплитању улоге жене у друштву и њеног креативног изражавања, личног света и перцепције одражава и њихов идентитет. Поједине визуелне уметнице иступају са јачом дозом „феминистичке“ критике у циљу деконструкције „патријархалне друштвене идеологије у уметности“¹⁷, истражују бихевиорално тело, у повезивању физичке и психолошке структуре, па и биополитичко тело артифицијелности, „израза моћи“. У случају визуелних уметница, део њиховог идентитета повезан је са њиховим стваралаштвом које у себи носи моћ да утиче на уобличавање стварности индивидуа, па и преобликовање друштвеног окружења. Зато се често баве и питањем смештања себе у оквире своје визуелне уметности, а с обзиром на то да се „крећу“ у свету који је одвојен од реалног, све више помињу и виртуелни идентитет који живе.

Једна групација визуелних уметница бави се анализом женског идентитета који се испољава у преламању актуелних тема кроз призму бића жене, приказујући жену као субјекат а не као објекат, уз наглашавање женског принципа, емоције, природе. Поштујући феминистичку идеју еманципације жена на сваком нивоу, визуелне уметнице кажу да истичу тематику интимних исповести жена и девојака, као и проблематику одрастања и девојаштва, положаја младих жена, изражавања „женских искустава“, актуелизације историје родних борби, положаја жена некада и сада. С тим у вези јесте и њихово (пре)испитивање сопственог идентитета, унутрашњег бића, постављања питања и тражења одговора, те откривања свог места (као жене) међу другим људима, али и у склопу мајчинске улоге (као и њихових других улога у друштву, породици и сл.), кроз асоцијације на проблеме са којима се жене срећу у животу.

Да би изразиле променљивост и флуидност својих идентитета, визуелне уметнице свесно користе и различите медије, поступке, жанрове, материјале, форме, колорит, контексте, језике¹⁸, покушавајући да представе другачији терет који жена носи, заробљеност жена у оквирима друштва, професије, породице и сл., али и њихову наду, оптимизам, емпатију. Циљ је, како наводе, послати ангажовану уметничку, па и вербалну поруку којом се симболично може указати на положај жена у нашој реалности, свакодневици, друштву. Такође, поједине уметнице помињу да се женски идентитет може открити и у (међу)генерацијској сарадњи са женама из њихових породица, а такође и кроз пројекте који третирају породицу, личну историју, сећање. До њега се може доћи и радовима који се баве разбијањем стереотипа о

¹⁷ S. Kojić Mladenov, nav. delo.

¹⁸ У последње време је то вез, асоцијација на традиционалне „ручне радове“; потом, ту су и перформанси, инсталације, графика, цртеж, колажи, вишемедијска уметност, апстрактни и геометријски прикази; затим, примењивање различитих естетика и поетика стварања, концептуалних приступа, кроз метафору самог материјала, комбиновање слика/сцена, текстова из филмова... Тако се, на пример, *site specific* радови фокусирају на визуелно мапирање и детерминисање простора који су на неки начин повезани са женом и њеном присутношћу, а некад им је важно и само место реализације (углавном алтернативни простори).

женствености, изменом традиционалног мушки-женског односа, „женским мотивима што 'живе' својим животом”, оживљавањем одређених „женских” карактера који су део и самих визуелних уметница, приказивањем жене као снажне индивидуе (све жене у једној) „које се не боје ни своје сексуалности нити патријархалних норми“.

„Питање идентитета није само питање бића као егзистенцијалне категорије него се може везати и за кризу идентитета и за потрагу за идентитетом: ко одређује наш идентитет – друштво или ми сами? Начин изражавања и како се спољашњост прелама, свакако је код жене посебно, другачије, специфично и постоји нешто што може да се препозна да је дошло из женске руке, те је зато и важно да се анализира и реконструише женски израз јер стваралаштво јесте комплексно и слојевито. Наиме, у њихове радове је уткана и телесност и психолошки аспект, жена у урбаној средини (где су изопштавања мање видна) и жена у мањој средини (где су традиционални облици присутнији) – то је у ствари друштвена потка која утиче на креирање нечијег развоја“.¹⁹

Испитаницама је постављено и питање везано за (не)доступност институционалног и ванинституционалног сектора у области визуелних уметности, као и за (не)остварену сарадњу са једним и другим сектором у оквиру њиховог стваралаштва. Наиме, с обзиром на то да је у одговорима визуелних уметница приметна извесна контрадикторност приликом одређивања сектора који им је доступнији и са којим више сарађују, испитанице су имале могућност да ближе објасне своје разлоге зашто им је лакша сарадња са одабраним сектором.

Највише позитивних одговора у Републици Црној Гори везаних за больу сарадњу са институционалним сектором односило се на то што овај сектор „има већу моћ и устаљене стандарде“, а такође им „обезбеђује веће могућности, у смислу финансијске подршке и квалитетније реализације пројекта“.

У Републици Хрватској, визуелне уметнице које воле да сарађују са овим сектором тврде да је то највише због „поштовања протокола и озбиљности“, „бољег функционисања и већег утицаја на друштво“, те „веће сигурности и стручности“, који постоје у оквиру њега. Такође, истичу да је важан сегмент и постојање више конкурса за излагање и јаснијих параметара за добијање финансијске и друге подршке, као и резиденцијалних програма; затим, больја логистика, администрација, организација, техничка подршка, већа доступност медија, шире публике.

Визуелне уметнице из Републике Северне Македоније сматрају да се преко институционалног сектора „добија већи кредитibilitet“, да се постиже „виши ниво сарадње уз осигурану финансијску подршку“, да има „више стручног кадра“ који ради у оквиру овог сектора, па се, стога, „стваралаштво боље афирмише а технички проблеми лакше решавају“. Самим тим, уметници/це могу да се фокусирају на свој креативни рад, а кустоси/киње на организовање, промовисање, документовање и остварење свих сегмената неопходних за реализацију изложбе или догађаја, а што је видљиво нарочито када се раде већи пројекти.

У Републици Словенији, визуелне уметнице које више воле да сарађују са институционалним сектором истичу да он има „јасно дефинисане услове рада и излагања, уз боље припремљене

¹⁹ Из разговора вођеног са Теодором Никчевић 1. јуна 2021. године.

отворене тендере, потом и већу професионалност, бољу међугалеријску умреженост”, што је погодно нарочито члановима/ицама уметничког удружења који/е, самим тим, преко овог сектора лакше успостављају везе и контакте са другим галеријама, лакше се укључују у разне пројекте, лакше комуницирају са институцијама посвећеним презентовању уметности а које „имају 'име' и препознатљиве су широј јавности“.

У Републици Србији, одређени проценат визуелних уметница сматра да „једино преко институција културе, институционалних галерија и професионалних удружења могу да постигну афирмацију и осигурану сарадњу са другим уметницима/цама и кустосима/кињама“ јер је, како истичу, „пословни систем у оквиру институционалног сектора боље разрађен“. Ово обухвата и кадар који је, како сматрају, стручнији и доступнији, покривање трошкова превоза и опремања радова, постојање законски одређених процедура (постоји уговор који се потписује и он мора да се поштује), док су конкурси за излагање транспарентнији. По њиховом запажању, „институционалне галерије су признатије и видљивије“, одржавају ниво и вредност савременог визуелног стваралаштва, имају веће ресурсе који су потребни и корисни у продукцији (медији, државна управа, простор, мобилијар).

Највише позитивних одговора у Републици Црној Гори везаних за бољу сарадњу визуелних уметница са ваниинституционалним сектором односили су се на то што се „кустоси/киње из овог сектора више труде приликом рада на датом пројекту савременог стваралаштва“, више се баве истраживањем одређене теме, више теже отвореној и искреној комуникацији са уметницама, више се залажу за објективну селекцију уметница и њихових радова, више су окренути савременим методама презентације изложбе, као и њеној промоцији на медијима. Генерално, сматрају да припадници/е овог сектора „нису оптерећени/е бирократским, административним, политичким 'зачкољицама', а и услови под којима се учествује у одређеном пројекту су јаснији“.

У Републици Хрватској, највише визуелних уметница је изнело запажање да им је лакше да сарађују са представницима/цама овог сектора, „због слободе стварања и веће самосталности“ коју им омогућавају, као и због њихове „отвореније и искреније комуникације“. Сматрају да имају „боље идеје, занимљивије концепте за изложбе и веће могућности за излагање“, да улажу више труда око реализације пројекта, али и да су „отворенији за експерименте у визуелним уметностима“. Такође, доступнији су за сарадњу, показују више разумевања за сваку уметничку индивидуу, лакше се постижу договори, мања је администрација, квалитетнији односи, флексибилнији договори.

Визуелне уметнице из Републике Северне Македоније сличних су запажања, истичући да су договори са представницима/цама независног сектора „конкретнији и јаснији, без велике бирократије и папирологије“, да је међусобна комуникација много лакша, а флексибилност у договарању већа. Генерално, овај сектор им омогућава већу слободу изражавања, а „цео процес реализације изложбе зависи од заједничке организације, није везан институционалним правилима или оним што одреди директор институције“.

Визуелне уметнице у Републици Словенији примећују да у ваниинституционалном сектору постоји „више срчаности, непосредности, отворености за промене, па чак и ако нема новца“, управо из разлога што „њихови/е представници/е боље разумеју положај уметности у друштву и проактивнији су у сваком погледу, што се види и по њиховом успешном допирању

до шире јавности". Стога се све недоумице око реализације изложби, догађаја и пројектата лакше решавају, а договори су бржи, самим тим што нема много бирократије.

У Републици Србији, визуелне уметнице истичу да је „доступност пројектата у оквиру ванинситуционалног сектора већа, нарочито оних везаних за сарадњу са иностраним галеријама и организацијама". Такође, њима је важно и то што омогућавају приступачност „различитих креативних пројеката широког спектра, са различитим сарадницима/цама, са већом отвореношћу ка експериментисању". Уопште, „распон идеја је већи, а њихови представници/це су много приступачнији/е и труде се да се целокупна заједничка идеја спроведе до краја". Ово је могуће и из разлога што примењују мање конвенционални приступ од оних у институционалном сектору, што се лакше уговарају изложбе, што постоји веће разумевање за уметнице (јер се и сами/е налазе у сличном, несигурном положају), имају жељу да помогну, али и више идеја и искуства са креирањем изложби и писањем пројектата.

Последње отворено питање које је било постављено у оквиру анкете спроведене са визуелним уметницама тицало се очекивања која оне имају према кустосима и кустоскињама данас, али и њиховог мишљења о томе да ли су она једнака са све већим очекивањима која друштво, струка, а такође и кустоси/киње имају према визуелним уметницама.

У Републици Црној Гори, визуелне уметнице запажају да је „неопходно велико разумевање, подршка, професионалност и добро познавање праксе којом се визуелна уметница бави од стране кустоса, а потом и жеља да се рад одређеног аутора презентује у излагачким просторима и исто тако промовише". Наиме, сматрају да је важно да постоји већи степен разумевања између кустоса/киња и уметница, схватање комплексности рада и једних и других, као и заједничко залагање и сарадња. Очекују да, ипак, „кустоси/киње својим пројектима, задатим контекстима, тематским изложбама, догађајима које организују – подстичу, инспиришу на осмишљавање и реализацију нових радова визуелних уметница, као и на њихово напредовање".

У Републици Хрватској, визуелне уметнице очекују од кустоса/киња да буду објективнији/е и омогуће већу видљивост различитих визуелних уметница у јавности (без обзира на њихову старост, технику коју примењују, одакле долазе и сл.). Ово се нарочито односи на њихово веће бављење локалном визуелном сценом и чешће истраживање рада локалних визуелних уметница (кроз дужи период). Потом, очекују да професионално и разумљиво презентују њихове радове, да покажу ауторски приступ, али и теоријска знања кроз детаљнији осврт на тему; да им буду већа подршка, нарочито у продукцијском делу и у делу везаном за презентовање јавности, медијима. Важно је и да организују додатне програме и разговоре са уметницама, постављају питања и тако подстичу промишљање на актуелне теме, али и да одржавају родни/полни баланс при репрезентацији аутора. Визуелне уметнице сматрају да би кустоси/киње требало и да им отворе пут за даље излагање, да их обавештавају о актуелним излагачким конкурсима у земљи и региону, о могућностима финансирања и учествовања на пројектима и сл. Примећују да је неопходно да кустоси/киње више прате актуелна догађања у области визуелног стваралаштва, да раде на свом (до)едуковању у области савремене визуелне праксе, са циљем да активно учествују у „одређивању савремених трендова у визуелним уметностима“. Али, оно што је основно, како кажу, јесте

успостављање квалитетнијег дијалога између једних и других, боље комуникације и веће отворености.

У Републици Северној Македонији, визуелне уметнице очекују од кустоса и кустоскиња да покажу проактивније деловање на савременој кустоској сцени, у смислу њиховог сталног промовисања савременог стваралаштва, као и уметница. Стога је неопходно да „међусобно тесно сарађују на креирању идејног и визуелног концепта изложбе и да буду истинска подршка уметницама, да заједно развијају уметничку идеју кроз сталну комуникацију, бригу и подршку током процеса стварања“. То је начин који би могао да подари „успешне резултате приликом презентовања процеса уметничког рада, самог дела, његово постављање у одређени контекст, а потом и представљањем публици, те повезивањем уметница са културним манифестацијама не само у земљи него и ван ње“.

Очекивања визуелних уметница из Републике Словеније највише су везана за потребу уметница да им кустоси/киње помогну у постављању изложбе, да их воде својим знањем и искуством у професионалној презентацији и промоцији концепта рада, као и у писању пројекта, али увек уз заједничко и подједнако активно залагање и разматрање уметничког предлога, визије, дискурса. И оне истичу да би кустоси/киње требало да прате рад визуелних уметница од самог његовог настајања, да омогуће простор за различите уметничке праксе, али и различиту публику, да се труде да кроз савремено визуелно стваралаштво укажу на друштвене проблеме и актуелне догађаје, да отворе важна питања. Нарочито би било од значаја да се заинтересују и за визуелне уметнице које се тек развијају (што би и требало да буде њихов посао), да успостављају сарадњу са њима, да их повезују са институцијама и другим битним организацијама, да се баве пласирањем њихових дела ван атељеа, проналажењем финансијске подршке из различитих извора, повезивањем уметница и институција, изношењем конструктивне критике.

У Републици Србији, визуелне уметнице највише очекују од кустоса и кустоскиња да буду истински медијатори између институција, стручне и шире јавности, уметница, локалне заједнице; да буду едукованији о савременим уметничким праксама у земљи, да прате и инострану савремену ликовну сцену; да отварају нова критичка питања и нове дискурсе, да промовишу уметничку различитост и, уопште, да указују на значај визуелног стваралаштва. Потом, важно им је и да се кустоси/киње више ангажују у промоцији радова визуелних уметница, у позивању медија и „водећих људи“ на догађаје које организују, у умрежавању актера савремене визуелне сцене у целији земљи. С обзиром на то да данас професија визуелних уметница постаје обимнија и захтевнија једнако као и професија кустоса и кустоскиња, сматрају да би требало да „свако ради свој део после најбоље што може“, па и да се успостави боља сарадња, повезаност, размена идеја између једних и других, „да се више ослушкују и поштују“.

Кустоси и кустоскиње би требало да развијају заједничке пројекте и сарадњу институционалног и ванинституционалног сектора у области визуелних уметности, са циљем повећања видљивости савремених визуелних уметница у јавности, код публике, у медијима, у друштву, као и на вишим инстанцијама.“ (визуелна уметница, Р Србија)

Резултати истраживања – квалитативна анализа

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора на тему видљивости и присуства визуелних уметница у савременом стваралаштву

Иако су се жене избориле за декларативна људска права још '45. године, а трећи талас феминизма је „прохујао“ почетком 90-их година 20. века²⁰, један број испитаних кустоскиња у Републици Хрватској сведочи о постојећем спутавању жена у систему визуелних уметности, најпре приликом студирања а потом и запошљавања након завршених уметничких академија²¹. Сматрају да се још увек води „тиха борба“ за њихову већу видљивост, некад свесна и активна, а некад спорадична, случајна.

“

Уколико питате некога којих је пет савремених уметника/ца данас познато, мислим да ће људи знати лакше да наброје пет мушких уметника“.²²

Примећују да активних жена уметница има више од њихових колега уметника или да су једнако заступљени, као и да постоје већ препознатљиве визуелне уметнице, али да је, ипак, на врху „пирамиде“ још увек мушкарац, те да нису једни и други подједнако пропраћени у медијском простору. Такође, постоји разлика у њиховој присутности у зависности којим се типом визуелне уметности баве, као и језичка искљученост уметница из титуларних одредница.

“

...оне у вајарству нису толико заступљене као у сликарству, што се види и по изразу 'уметнички бард' који не 'покрива' и онако ретке вајарке“.²³

Испитане кустоскиње се слажу да се проблем још увек неједнаког положаја жена визуелних уметница и другачијих услова под којим раде налази у великом проценту у постојећем патријархалном друштву, односно – да је одраз таквог друштва. Иако не би требало да пол/род буду одлучујући приликом аплицирања за неки пројекат и одређивања хонорара, већина испитаних кустоскиња каже да се управо у односу уметника према колегиницама-уметницама види да поштовање уметница егзистира само на декларативној бази.

²⁰ Други талас феминизма почeo је 70-их година и замењен је трећим таласом почетком 90-их. Будући да је трећи талас обележен перформативношћу, теоријским и активистичким раслојавањем, у савременим феминистичким покретима и идејама, чест је повратак на идеје првог, а нарочито другог таласа (прим. Е. Радибратовић).

²¹ Један део кустоскиња примећује да на уметничким академијама и даље има више професора, а нарочито на вајарству, тако да се питају зашто жене нису добиле могућност да постану професорке или пак деканке.

²² Из разговора вођеног са Соњом Швец Шпањол 10. марта 2021. године.

²³ Из разговора вођеног са Романом Текић 9. марта 2021. године.

“

Није довољно рећи: 'у 21. веку смо, сви имамо иста права'. Јер, у пракси, позиције моћи и оних који доносе одлуке у већини случајева су на страни мушкараца, како на академијама тако и у струковним удружењима, па су, стога, жене 'научене' да је боље не говорити отворено јер ако се јасно побуне и иступе, могу да буду 'уђуткане' или, чак, онемогућене да излажу".²⁴

Избегавање вођења разговора о суштини овог проблема, па и његово негирање – кустоскиње истичу као већи друштвени пропуст још увек присутних патријархалних уверења.

Узрок неједнаког положаја визуелних уметница са визуелним уметницима се, такође, може пронаћи у пасивности и слабој (про)активности самих визуелних уметница да се изборе за свој положај и место на сцени савременог стваралаштва, односно у томе да се њихов глас пак „чује“ довољно снажно. Кустоскиње истичу да је са једне стране важно да уметнице, нарочито млађих генерација, буду активне (да се промовишу што више могу, да се изборе за неке бенефиције, да се међусобно повежу), а са друге стране – „да имају доступне информације од стране удружења, подршку од стране јавности, добру сарадњу са кустосима/кињама (у идејним условима, који/е би пратили/е њихов развој), јер су то све начини да се више чује о њима, да имају *feedback*, те да више постигну и да се, у крајњем случају, не осете одбачено“. Додају да би уметнице требало да буду упорније у борби за своја права, да се удруже и покрену дијалог на тему проблема са којима се срећу у својој продукцији радова, као и у презентацији, али и на тему добијања хонорара, освајања тржишта и др.

“

Чим су уметнице заједно, схватају колико су снажне саме по себи. То је моћ које се многи боје, а можда би и требало да се боје”.²⁵

Међутим, занимљиво је било видети колико интервјуисане кустоскиње лично доприносе истицању и решавању проблема веће видљивости визуелних уметница сопственим залагањима. Издвојили смо примере добре праксе у оквиру њиховог кустоског деловања: оснивање и вођење „веб портала“ *Perceive Art*²⁶; иницирање културно-уметничке емисије „КолибриС“²⁷; приређивање изложбе под називом „Нове самоће“, са женама уметницама које свој рад фокусирају око тема мајчинства, породице као „оазе у којој је жена усамљена“. Потом,

²⁴ Из разговора вођеног са Соњом Швец Шпањол 10. марта 2021. године.

²⁵ Из разговора вођеног са Мајом Флајсиг 16. марта 2021. године.

²⁶ Циљ је проналажење и праћење изложби и пројекта младих и квалитетних уметница, истраживање њиховог стваралачког опуса; одабирање ауторки које би учествовале у одређеном уметничком пројекту, у зависности од дате теме, концепта и сл.; омогућавање њиховог представљања јавности, умрежавања са другим уметницама, кустоскињама. Видети: <https://perceiveart.com/>.

²⁷ Многи се изјашњавају да је ова емисија „учинила помак у кустоској пракси савремене визуелне сцене и помогла уметницима/цима на више нивоа“, најпре, представљањем квалитетних уметника и пројекта из целе земље, а потом и обрађивањем кључних проблема и тема са којима се срећу сви актери у овој области. Видети: <https://www.facebook.com/KolibriSonja/>.

ту је и пројекат „Видљива“ који је имао за циљ да прикаже мањак жена уметница у музејским фондовима, али и да истакне проблем „невидљивости“ уметница које заврше ликовне академије јер им се често „изгуби траг“ (у бављењу породицом или другим послом). Добар начин јесте писање и приређивање монографија о, на пример, запостављеној уметности фотографије и керамике и о женама које се њом баве. С обзиром на то да је кустоски посао везан за медијаторство између уметница и публике, односно између дела, идеје и концепта изложбе или догађаја, управо су у рукама кустоса/киња велике могућности у доприношењу актуелним друштвеним темама, а у вези са тим јесте и оснивање кустоских колективова.

На питање које идентитетете негују визуелне уметнице, те који се идентитети могу „читати“ из њихових радова, кустоскиње сматрају да оне највише граде своје идентитетете кроз неке личније, интимније теме које обрађују, кроз понирање у своју унутрашњост, те суочавањем са страховима или нечим што их мучи. Тако, њихова уметност може да буде попут својеврсне „терапије“, са најчешће „израженијим испољавањем емоција“ у односу на дату тему или проблем који приказују, али увек у тесној повезаности са животном фазом коју у том тренутку пролазе и са чиме се суочавају. Поједине визуелне уметнице имају потребу да на симболичан, суптилан, понекад еротичан, чак и ироничан начин покажу своју личну „женску“ причу, кроз самопосматрање. Кустоскиње примећују да визуелне уметнице, такође, проговарају о проблемима потлачености, стереотипа и о томе да не желе да буду сврстане у једну категорију, било мајке, било неудате жене и сл.

Сматрају да би управо преко савременог визуелног стваралаштва највише и могло да се утиче на промену свести, најпре „зато што уметност говори универзалним језиком, визуелна је, преноси енергију, тако да нуди палету инструмената којима се може обликовати мисао“. Уметност је одувек била медијум којим се могло одговорити на кључне проблеме или пак критиковати јавност, политику, власт, и зато управо преко савремене визуелне уметности и њених пројекта може да се ради на постизању истинске слободе изражавања, у овом случају, идентитета визуелних уметница, на истицању њихових улога и важности у савременој уметности и култури. Стога је, како указују кустоскиње, неопходно направити својеврсни „методолошки помак у збиркама или на изложбама приликом избора њихових уметничких дела“, као и радити на креирању „дијалога између уметничког дела – визуелне уметнице – публике (дани отворених атељеа, разговори са ауторкама итд.), али и на томе да се уметнице више укључе у јавна дебатовања на горуће теме које се тичу њиховог положаја на савременој визуелној сцени 21. века“.

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинситуционалног сектора о проблемима и изазовима са којима се суочавају визуелне уметнице везано за продукцију и презентацију њиховог стваралаштва

Поред великих финансијских издатака, кустоскиње се слажу да је важан проблем уметница везан и за „слободу“ њиховог изражавања, презентације, па и начина тумачења њиховог стваралаштва; за то како да дођу до добrog галеријског простора, односно како на најбољи могући начин да представе свој рад и пронађу квалитетне кустосе/киње; на крају, и како да дођу до „објективне критике њихове визуелне уметности која у ствари и даје вредност, оцену

и усмерава их куда да иду даље". Како наводе, све ово је још израженије приликом излагања уметница у мањим градовима (што је пак и велики кустоски изазов), а поготово што, како подсећају кустоскиње, национални медији нису за такве догађаје толико заинтересовани. Кустоскиње примећују да су критеријуми према визуелним уметницама оштрији, да постоји необјашњиви „изражен критички однос према њима“. Такође, истичу да се аспект мушкиог предаторства над женама не може и не сме занемарити ни у овој области јер се са њим и уметнице и кустоскиње често срећу.

Чини се да неке визуелне уметнице никако не могу да прођу 'кроз златна врата институција', да допру до одређених кустоса/киња, да 'уђу' у одређене галерије или да добију медијску пажњу“.²⁸

Један од већих изазова за визуелне уметнице представља и њихова двојна улога коју морају да носе – у друштву и у породици, као и бављење додатним пословима ради обезбеђивања егзистенције.

Кустоскиње примећују да би визуелне уметнице могле континуираније и слободније да стварају када би првенствено држава више подржавала културу и уметност, а нарочито визуелно стваралаштво, које добија најмање средства. Наглашавају да би поготово обезбеђивање финансијске подршке уметничким организацијама и галеријама, али и уметницама из мањих средина, много значило за њихов подстицај у даљем раду, као и за ентузијазам стварања. Поред материјалне, слажу се да је важна и психолошка подршка визуелним уметницама, нарочито од стране кустоса/киња, док значајан сегмент чини њихово активно (само)промовисање, за шта су опет потребна средства, али и ПР и маркетинг вештине (кустоса, кустоскиња, уметница, организација, удружења...). Додају да оно што би конкретно могло да се предузме јесте да се смање трошкови визуелним уметницама приликом одржавања њихових изложби (од опремања до презентације), што би допринело јачању и њихове психичке снаге за стварањем и репрезентацијом. Такође, уколико нека организација стоји иза уметнице и даје јој подршку, „то повећава њену видљивост и њено озбиљније прихватање у јавности“.

Кустоскиње виде положај визуелних уметница као неједнак у односу на њихове колеге, управо из разлога што уметнице бирају и улогу мајке, „када им се каријера неминовно прекида и када губе нит у бављењу својим послом и интересима“. И из других разлога не успевају увек да реализују своје стварање у континуитету и „без сметњи“, те да буду фокусиране на одабрани позив, што свакако утиче на разлику која се осећа у каријери визуелних уметница и визуелних уметника.

²⁸ Из разговора вођеног са Мајом Флајсиг 16. марта 2021. године.

“

Баш зато што су свесне своје 'позиције потлачености', свесне су и да би требало да се изборе за себе, да покажу колико знају и могу, те да 'исплове' из незавидне ситуације највише својим трудом".²⁹

Наиме, „иако некада не могу да уђу у институције, наћи ће начина да дођу до другог места, на пример, у оквиру независних организација или удружења, показујући способност у артикулисању идеја, осмишљавању пројеката, коришћењу европских фондова“.

Кустоскиње сматрају да би савремена кустоска пракса свакако могла више да се усмери на решавање ове проблематике и да помогне у истицању сваковрсног потенцијала које носе у себи визуелне уметнице. Поред креирања пројеката налик актуелном пројекту Биљане Јотић, предлог је да се организују у континуитету (не само спорадично) групне изложбе од стране удружења или уметничких организација које би објединиле питања женског идентитета, креативности, сензибилитета. Поједине кустоскиње виде да би ситуација могла да се поправи и да се стваралаштво уметница више афирмише у оквиру независне савремене кустоске и уметничке сцене преко удружења која имају своје галеријске просторе. Иако, према њиховим речима, самосталне кустоскиње имају већу аутономију у креирању садржаја од оних у институционалном сектору, можда би највећи допринос могао да се оствари управо кроз сарадњу самосталних и институционалних кустоскиња на иницирању и организовању одређених пројеката или догађаја.

”

Битно је да кустоскиње и институције или организације са којима визуелне уметнице сарађују имају довољно разумевања, односно да буду отворене за такве 'подухвате' без страха да би могле да се вежу за њих неке 'лоше' конотације.“³⁰

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора о односу ова два сектора у области кустоске праксе и о томе како се тај однос одражава на стваралаштво визуелних уметница

Једна група кустоскиња мишљења је да је у данашњем времену теже радити из перспективе институција, а да ванинституционални сектор доноси много већу слободу у раду, да уметничка удружења при независном сектору имају већи утицај, да нуде нове садржаје и разумевање уметничких дешавања, да се договори брже и лакше спроводе, док институције показују извесна ограничења, не у простору и условима излагања, већ управо у стриктној администрацији и правилима. Друге кустоскиње сматрају да је институционални сектор „сигурнији“, како за кустоскиње тако и за уметнице, јер је обезбеђено редовно финансирање, а ту су и средства за сарадњу и пројекте, али је онда и одговорност према министарству, односно општини и другим институцијама, већа. Како примећују, у њима има више кадровске,

²⁹ Из разговора вођеног са Мајом Флајсиг 16. марта 2021. године.

³⁰ Из разговора вођеног са Бранком Хлевњак 15. марта 2021. године.

техничке, просторне подршке, преко административне, финансијске, организационе, па до уметничке, маркетиншке, тако да кустоскиње, као и уметнице, могу да се фокусирају само на свој рад, односно посао, док самосталне кустоскиње и читаво пропратно „техничко људство“ које не долази из институција морају много више да уложе напора. Овај тип ангажмана је пак ширег дијапазона: кустоси/киње су у директној комуникацији са уметницама, те имају више информација које су им потребне.

Самосталне кустоскиње сматрају да је визуелним уметницама много важна подршка и посвећеност, људски однос и професионални приступ, док кустоскиње или пак кустоси запослени у институцији ретко то могу да им пруже, мање имају времена да се у потпуности ангажују око истраживања и презентовања њихових радова, тако да уметнице често саме морају да финансирају своју изложбу и да се баве поставком.

„Још важнија ствар од обезбеђивања каталога, писања текста, организовања отварања јесте остваривање квалитетне сарадње са визуелним уметницама у датом пројекту“.³¹

Запажају и да се доста квалитетних визуелних уметница може срести ван главног града, те да се управо независни/е кустоси/киње више повезују и сарађују на пројектима са уметницама и галеријама у мањим срединама. Добра страна институционалног сектора у области афирмације стваралаштва жена јесте могућност креирања планске сарадње са већ признатим уметницама, потом са академијама уметности, са другим институцијама, што би, како сугеришу испитанице, требало проширити и на независну сцену, на организације из окружења, са циљем указивања на реалну ситуацију постојања разлика у визуелном стваралаштву, „макар и на 'суптилан начин'“.

Кустоскиње сматрају да је неопходно приближавање ова два сектора управо са циљем остваривања константне и квалитетне сарадње са визуелним уметницама на различите начине (кроз пројekte, спровођење акција, разговоре и сл.), њиховог оснаживања те давања одговора на битна друштвена питања. Слажу се да је сасвим сигурно да у повезивању ова два сектора у области визуелног стваралаштва постоји велики капацитет који се огледа управо у неопходности спајања тих наизглед различитих сфера и њиховог снажнијег деловања на унисонији начин. Кустоскиње институционалног сектора истичу позитивна искуства у сарадњи са независним кустоскињама које су биле ауторке појединих изложби на тему женског идентитета у оквиру институција. Зато наводе да је важно да се тај однос ојача и још више развија у наредним годинама, у смислу креирања заједничких пројеката умрежавања кустоскиња и визуелних уметница у целом региону Балкана и шире.

³¹ Из разговора вођеног са Николином Шимуновић 10. марта 2021. године.

“

Важно је да се провуче та 'женска прича' на начин да то постане нека 'норма нормалности' и пример добре праксе. Јер, жене нису слабе, већ историјски и друштвено нису ималеовољно могућности да се искажу, као што се управо види у области визуелних уметности".³²

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора о присуству феминистичких теорија у кустоским праксама и о односу савременог стваралаштва и феминистичког деловања

Кустоскиње запажају да се доста говори о родним улогама и феминизмима на Академији ликовних уметности и Филозофском факултету у Загребу, па и у институцијама културе других градова. Ипак, сматрају да је, генерално, феминистички дискурс, нарочито у оквиру визуелног стваралаштва, прилично штур. Стога је важно да се уметнице „снажније ухвате у коштац са собом и са друштвом које их окружује“, да буду прогресивније, храбрије, слободније у изражавању, у подстицању других уметница на стварање, на удруживање, заједничко деловање.

“

Требало би много дубље обрађивати питање, на пример, феминистичке историје, деловања жена, али и уметница у савременом визуелном стваралаштву, градећи га и усмеравајући га тако да постане део тзв. 'главне струје' визуелног стваралаштва не били се променио поглед и у овој области".³³

Уочава се и спорадично присуство феминистичких тема у оквиру мултимедијалних пројеката, и то у установама које се баве искључиво савременом уметношћу, јер су то места профилисана за нове уметничке праксе (а које укључују и питања женског идентитета), као и за њихову презентацију. Такође, примећују да кроз перформансе, нове облике изражавања, па и савремене технологије, јача и социолошко психолошки приступ, што се испољава у директнијој комуникацији која може снажније да утиче на публику од, на пример, класичне ликовне изложбе.

Међутим, на питање да ли се боре за веће обраћање пажње на жене-визуелне уметнице, односно колико се у свом раду залажу за феминистичка питања, интервјуисане кустоскиње сматрају да можда неовољно и не константно, више „суптилно и између редова“. Оне које раде у институцијама не могу да буду толико гласне, а и немајуовољно времена да се у потпуности посвете ангажовању на жељену тему или пак да се баве изучавањем савремених уметничких, па и феминистичких теорија. Потврђују да о томе свакако треба много више да се чује и да свака кустоскиња треба да заступаширистав у оквиру своје кустоске праксе, али онолико колико је у могућности. Редак је пример да се кустоси/киње, нарочито у

³² Из разговора вођеног са Валентином Радош 10. марта 2021. године.

³³ Из разговора вођеног са Валентином Радош 10. марта 2021. године.

институционалном сектору, воде теоријама колонијализма, феминистичким, конструктивистичким теоријама, али схватају да је неопходно да прошире своје знање да би њихово искуство било богатије, а приступ различитим друштвеним темама критичкији, и у оквиру институција културе и на самим изложбама, догађајима. Више се полаже на независну кустоску сцену, која је све јача и раширенија, а у оквиру које доста кустоскиња афирмише феминистичке теме.

На питање да ли се данас, у 21. веку, у њиховој земљи мења однос критичара и историчара уметности према феминистичким темама, један део кустоскиња сматра да се мења, али би требало о тим темама још промишљати, говорити и учинити да буду заступљеније него што јесу. Наиме, упућују на то да је циљ трансформисати и институционализовати нови однос савремене уметничке теорије и праксе према визуелним уметницима у постојећој историји уметности, али и у креирању актуелне сцене савремене визуелне уметности. Зато је, како истичу, потребно приближити културолошке теорије и теорије уметности са кустоском праксом да би се подигла свест о позитивној дискриминацији у свету визуелног стваралаштва; битно је едуковати и уметнице и кустоскиње на ту тему, а онда и грађанство, те разговарати и са доносиоцима одлука; важно је истицати слободу женског стварања, подстицати визуелне уметнице да кроз свој рад могу слободно да „кажу“ оно што имају а да не буду „осуђене“ од стране друштва, породице, партнера, па и од стране колега и колегиница.

С тим у вези, закључују да се решење налази управо у креирању заједнице, односно платформе са феминистичком проблематиком у оквиру које би се визуелне уметнице свих генерација повезале, пружајући подршку једне другима и штитећи једнакост. Један од разлога је управо и тај што друштво има одређена очекивања од жена, и то од њиховог раног периода, а нарочито уколико одаберу самостални пут развоја, независан од усташа (на пример, уметнички и сл.). Такође, како наводе, у хрватском друштву постоје негативне конотације о феминизму, па би требало едуковати и млађе и старије да је „онај здрави феминизам“ преко потребан. Испитанице сматрају да би требало ову проблематику уврстити на различитим нивоима, кроз удружења, различите групе и организације, али тако да буду мање одвојене од друштва, управо и преко савременог стваралаштва и целокупне културе.³⁴ То би, како сматрају, произвело већи одјек у широј јавности, а самим тим би се добила и већа подршка³⁵.

³⁴ Поменућемо „Контејнер“, Биро савремене умјетничке праксе који се, поред кустоског рада, бави и организовањем фестивала „Екстравагантна тијела“, у оквиру којег, кроз уметничке радове, перформансе, предавања, истражује питања, значења и границе тела, технологије, живота, ума... Видети: <https://www.kontejner.org/>.

³⁵ Добар пример за тему којом се ово истраживање бави јесте оснивање женских кустоских колектива, као што је, на пример, „Блок“ из Загреба. Пројекти које покреће замишљени су и реализовани као платформе за удруженји рад уметника/ца, кустоса/киња, истраживача/ица, политичких активиста/киња итд., а циљ је стварање заједничког, демократичног места културе и сл. Видети: <http://www.blok.hr/hr/info/o-nama>.

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора на тему видљивости и присуства визуелних уметница у савременом стваралаштву

Кустоскиње у Републици Србији сматрају да је у овој земљи порасла видљивост жена на сцени савремене визуелне уметности и то понајвише можда баш захваљујући друштвеним мрежама, разним платформама, доступности информација. Запажају да је порастао и број студенткиња на уметничким академијама, али и жена које се баве облашћу конзервације, што опет указује на то да би требало да нестану родне предрасуде које се тичу одређених професија. Примећују да је у последњих пет година много веће присуство визуелних уметница у систему савременог стваралаштва, и то у свим уметничким праксама и медијумима, као што је, на пример, вајарство, дигитална уметност и сл. Међутим, додају, иако су се многе од њих оснажиле, постале самосвесније, више се баве собом, и даље су мање заступљене на местима одлучивања, у саветима, где углавном „седе мушки“, па је стога потребно да се још увек много више доказују.

Нарочито у институцијама културе и уметности није видљива форма родне равноправности, није присутно освешћивање колега када су у питању визуелне уметнице³⁶.

Кустоскиње примећују да се „несвесни патријархални модели још увек одражавају у нашем савременом друштву, а такође и уметности“, и да се морају „оголети“. Како кажу, често имају утицаја и на однос жене према жени, што значи да би требало „дејствовати на самом изворишту јер ће проблем да настаје изнова и изнова“. Наиме, друштво је „доделило одређене улоге мушкарцима, као и женама, а мушкарци то прихватају здраво за готово“, тако да још увек постоји разлика у третману визуелних уметница и визуелних уметника, кустоскиња и кустоса, што и јесте везано за патријархалну идеологију која се испољава на разне начине. Према речима појединих испитаница, „хтели не хтели, све то утиче на образовање, изградњу личности, стицање самопоуздања и визуелних уметница и кустоскиња, а поготово у мањим срединама“.

Брига о деци је и даље у домену жена, макар биле и визуелне уметнице, те тако једна визуелна уметница због породице занемарује бављење каријером, а касније јој је тешко да се врати 'на сцену' јер нема референце, нема континуитет у стварању, нема више интересовања од стране стручне јавности и тако остаје незапажена и заборављена³⁷.

Кустоскиње се слажу са тим да би и оне саме, као и визуелне уметнице, требало да заузму другачији и (про)активнији став, у смислу да се решење за горенаведену ситуацију налази управо у њиховим рукама. Верују да када би заиста заједничким снагама предузеле нешто на

³⁶ Из разговора вођеног са Маријом Радисавчевић 25. априла 2021. године.

³⁷ Из разговора вођеног са Мирјаном Драгосављевић 31. марта 2021. године.

овом пољу, „могле би да остваре потребне циљеве“. Запажају да визуелним уметницама често недостаје самопоуздање и „зато их треба додатно погурати јер поседују специфични сензибилитет и снагу, само је битно да схвате да имају моћ да промене досадашње стање, удруживањем, преузимањем иницијативе, док су уметници оптерећени моделом успеха и великим очекивањима од средине“. Ипак, истичу да постоји више позитивних примера (про)активности визуелних уметница и кустоскиња у савременом стваралаштву код нас.

Што се тиче доприноса кустоскиња овој проблематици, издвојићемо неколико добрих примера, као што је реализација комплексног регионалног пројекта који је водио *British Council*, под називом „Перцепције“, у Галерији Матице српске. Кустоскиње су осмислиле својеврсни дијалог између дела савремених британских уметница са делима из колекције ГМС, из 19. и 20. века, а са жељом да се укаже на вечитост истих проблема, у смислу да „женско питање нема ни географску нити временску разлику, да је женско питање увек исто“.³⁸ У овој институцији, 2021. године, отворена је изложба „Идентитет(и)“ која се бавила представама жене у српском сликарству 1918–1941. године; идеја је била да се на примерима из националне уметности превазиђу предрасуде о идентитетима, родним, социјалним, друштвеним или статусним улогама жена.

Такође, пројекат „Успон жене на Западном Балкану“, уз путујућу изложбу „Жене о жени“, покренут је идејом Биљане Јотић, независне кустоскиње и културне предузетнице, а чија је суштина „посматрање улоге уметница и кустоскиња у савременом друштву и култури првенствено кроз уметност, са намером да се споје кустоскиње и визуелне уметнице код којих се препознаје идентификовање са појмом жене у савременом стваралаштву“.³⁹ Треба поменути и изложбу у оквиру пројекта „Стереовизија“ који се бавио родном равноправношћу и културном разноликошћу, уз организовање *Femix fest-a*; уметнички пројекат „Младост у шездесетој“ који се тицао локалног наслеђа и који се, поред теме радништва, изградње заједнице, маргинализације, солидарности, бавио еманципаторским праксама кроз преиспитивање данашњег положаја некадашњих радница једне од највећих фабрика текстила и трикотаже у бившој Југославији.

Говорећи о начинима на које се открива женски идентитет и оног са чиме се визуелне уметнице поистовећују, кустоскиње примећују да уметнице често истичу тело на својим радовима и истражују његов идентитет, изложеност, трансформацију и сл., изражавајући тако кризу вредности, моралну обезвређеност, отуђеност, насиље; оно је представљено од фигуративне преко апстрактне уметничке визије, редукције, деформације или диспропорције телесности, као симбол дезинтеграције друштва, до нових уметничких феминистичких пракси. Такође, кустоскиње наглашавају да управо медиј код уметница постаје носилац израза којим креирају свој наратив, а често и кроз различите медијске и стилске приступе „говоре“ у име других жена, угрожених, неравноправних. Визуелне уметнице реагују на проблеме и отварају својеврсни дијалог са другом страном, са друштвом, са онима који треба да буду „одговорни“⁴⁰, „желе да пошаљу поруку другима, публици“. Даље, наводе кустоскиње,

³⁸ Из разговора вођеног са Тијаном Палковљевић Бугарски 29. марта 2021. године.

³⁹ Из разговора вођеног са Биљаном Јотић 24. марта 2021. године.

⁴⁰ Кустоскиње дају пример уметнице Катарине Поповић, која је својом изложбом проговорила о симптомима и болестима друштва, „колективног лудила“, неразумевања, неподржавања најосетљивијих група људи, болесних и заражених – и то жена.

визуелне уметнице преиспитују и проблематизују друштвена стања, свакодневицу, градско и еколошко окружењем како се одражавају на њих лично, провучено кроз њихово интимно, психолошко до општег стања (негде између приватног и јавног).

Кустоскиње сматрају да с обзиром на то да је савремена уметност одраз свих, па и друштвених, грађанских тема, кроз њу може да се утиче на сваку особу, на целокупно друштво, на „освешћивање“ сваког појединца, али и на промену угла посматрања о одређеној теми, јер даје могућност „да се прича и о малим темама и да се оне промовишу у велике теме“. Такође, сматрају да може да се укаже на важност и вредност женског стваралаштва јер је позиција институција, у овом случају музеја или галерије, драгоценна у постављању тема, у едуковању, у рушењу предрасуда итд.⁴¹ То се нарочито може постићи преко визуелне уметности, која је једно од најотоворенијих и најдиректнијих поља комуникације, где сваки учесник/ца у комуникацији може да разуме поруку. Такође, кроз различите ангажоване уметничке пројекте могу да се преиспитују друштвени стереотипи везани, на пример, и за маргинализоване групе жена, које носе своје идентитетете, више или мање видљиве⁴².

“

Када би већина визуелних уметница проговарала о неким својим интимним, личним проблемима преко своје уметности, а који могу да се ставе у шири друштвени контекст, онда би било много видљивих 'светала' и отворених проблема са питањима упућеним вишим инстанцама“.⁴³

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора о проблемима и изазовима са којима се суочавају визуелне уметнице везано за продукцију и презентацију њиховог стваралаштва

Интервјуисане кустоскиње су изнеле мишљење да је визуелним уметницама тешко – понајвише због предрасуда које их прате везано за породицу, породиљско одсуство и све оно што доноси родитељство, па самим тим и проблеми могу да буду комплекснији и компликованији.

“

Пред њима је велики изазов – да се остваре и као уметнице и као жене, односно мајке; да сачувају себе, да остану доследне себи, да прођу кроз промене у разним етапама живота, као и свог уметничког рада, да избалансирају и изнесу различите ствари у исто време, да нађу време за стварање...“.⁴⁴

⁴¹ Добар пример је радионица „Хероји града“, која се одвијала у Галерији Матице српске, у оквиру које су се кустоскиње са намером бавиле само женама, шаљући поруку да нису једино мушки и популарни у историји њиховог града већ то могу да буду и жене у различитим областима деловања. Овакви пројекти су значајни јер укључују локалну заједницу и проширују круг публике.

⁴² У оквиру 57. Октобарског салона, Јоко Оно, јапанска уметница и активисткиња, позвала је све жене из Србије које су биле жртве родног насиља да буду део њене инсталације „Буђење“ ('Arising'). Инсталација се састојала од текстова описа њихових сведочења и од фотографија њихових очију.

⁴³ Из разговора вођеног са Маријом Радош 31. марта 2021. године.

⁴⁴ Из разговора вођеног са Маријом Радисавчевић 25. априла 2021. године.

Такође, визуелне уметнице су углавном у немогућности, уколико постану мајке, да се баве својом уметношћу или су доживеле неку врсту стагнације да би се поново вратиле свом раду, а један број њих се уопште више и не врати. Испитанице постављају и питања: које се промене дешавају са визуелним уметницама након тога, да ли имају потребу даље да стварају, што су уједно и друштвена питања везана за „расцеп“ у коме се налазе (мајчинсто *vs.* уметност). Као још један велики проблем наводи се непостојање уметничких атељеа, простора за рад уметница и неопходних материјалних средстава за „самостални“ живот, а нарочито за продукцију и презентацију њихових дела.

Кустоскиње виде решење за веће афирмисање визуелних уметница у подршци најпре државе и друштва, а потом и уметничких удружења и њих самих (можда највише кустоса/киња независне сцене), као и у јачању кустоске мреже и галеријског система уопште. Независне кустоскиње истичу да управо „неинституционална“ места треба сачувати и искористити за отворенији приступ према уметницама када „желе да проговоре о табу темама на креативан начин, с озбиrom на то да се о много чему у јавности данас не сме говорити“. Такође, мишљења су да иницирањем уметничких пројеката сарадње више уметница и кустоса/киња (некада и из више земаља) може да дође до стварања својеврсне заједнице у оквиру које се дешавају занимљиви процеси, али и шира комуникација са публиком преко приређивања изложби или интервенција у јавним просторима, организовања дискусија на одређену „горућу“ тему или разговора о самом начину стварања и сл.

”

Важно да од самих визуелних уметница пође глас јер су оне те које су стекле моћ и показале да могу. Зато би требало да буду колико-толико присутне на сцени, а кустоскиње би требало да се труде да учине све што могу и дају све од себе када им приређују изложбе или реализацију неки догађај, можда понајвише у периоду након порођаја, када 'изађу из шеме стварања'“.⁴⁵

Кустоскиње примећују да незавидни положај визуелних уметница „није видљив на прву лопту“ јер има све више жена на савременој визуелној сцени – уметница и кустоскиња, теоретичарки и историчарки уметности. Међутим, тврде да систем уметничког тржишта и излагачки систем представљају још увек „мушки терен“. Наиме, (не)повољнији положај визуелних уметница у Србији, како објашњавају кустоскиње, може да се огледа у томе колико им је дато „могућности да се баве одређеном друштвеном тематиком, да је самостално развију и покажу оно што желе“ јер је суштина феминизма у праву на слободно (само)исказивање. С обзиrom на то да, како сматрају кустоскиње, већи део система уметничког тржишта и простора визуелних уметности „заузимају уметници“, они, самим тим, имају и већу могућност продора, као и доказивања. Такође, додају да је неопходно да се и у језичком погледу направи помак⁴⁶.

⁴⁵ Из разговора вођеног са Маријом Радисавчевић 25. априла 2021. године.

⁴⁶ Пример је изложба реализована од стране неколико кустоскиња под називом „Вајари/ке 2020, Србија“, са циљем да се развије свест о потреби за изједначавањем положаја уметница и у родно равноправном језику. Наиме, поставља се питање: зашто би се нека уметница називала „сликаром“, „вајаром“ и сл., с обзиrom на то

“

Визуелне уметнице и кустоскиње су 'научене' да буду у позицији која није још увек повољна за њих, да треба и да могу да савладају 'све препреке', са чиме се свакако не треба мiritи".⁴⁷

Кустоскиње истичу да би „кустоска пракса данас требало да се развије у правцу активнијег односа према уметницама, отвореније подршке приликом артикулисања њиховог израза и усмеравања ауторки, искренијег залагања за решавање различитих питања и проблема кроз разговоре, интеракцију, дуге припреме, уз психолошки прилаз“. Такође, сматрају да би кустоси и кустоскиње требало да прате савремену уметничку сцену, да се више баве њеним истраживањем, проналажењем нових уметница, подржавањем њиховог рада, али и даљег развоја. Додају да је данас потребно да кустос/киња изађе из оквира класичне кустоске праксе, где су они/е само селектори/ке радова неког уметника или неке уметнице и евентуално напишу мањи текст о њима.

”

Важан је шири контекст, локални или регионални, где је могуће створити мреже, заједнице, у оквиру којих може да се прати рад уметница".⁴⁸

Оно што испитанице уочавају кроз своју кустоску праксу а везано за однос између, у овом случају, визуелних уметница и кустоскиња, јесте значај „неге, бриге (care) и подршке“, у смислу побољшања њихових продукцијских услова, који су данас практично непостојећи, поготово на независној сцени, где се све базира на ентузијазму.⁴⁹ Такође, у оквиру институција, кустоскиње сматрају да којом год темом да се баве, увек могу да „на фин начин провуку својеврсни феминистички приступ“, да пошаљу жељену поруку и покажу да су установа која „размишља“.

да се тако не зна да ли се ради о жени–визуелној уметници или мушкарцу–визуелном уметнику. (Примена родно сензитивног језика у институцијама и медијима предвиђена је новим Законом о родној равноправности, усвојеним 2021, три године од почетка примене закона; прим. Е. Радибраторић.)

⁴⁷ Из разговора вођеног са Слађаном Варагић Петровић 30. марта 2021. године.

⁴⁸ Из разговора вођеног са Мирјаном Драгосављевић 31. марта 2021. године.

⁴⁹ Истичу пример савременог „менаџерског“ приступа у оквиру актуелног пројекта Биљане Јотић, када кустоскиња учествује у целом процесу реализације уметничког рада – од разраде идеје, обезбеђивања материјалних средстава (што данас и јесте узрок немогућности продукције стваралаштва), преко медијског представљања, до превоза и саме поставке. Када би овакви услови могли чешће да се обезбеде и овакав приступ више да се подстиче, „то би допринело да се уметнице, односно уметници баве уметношћу, а да изложбе 'опстану' у савременом добу“.

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора о односу ова два сектора у области кустоске праксе и о томе како се тај однос одражава на стваралаштво визуелних уметница

Институционалне кустоскиње сматрају да институције у Србији још увек имају одређену моћ која се понајвише огледа у ауторитету и поверењу да оно што је у њима представљено носи „већу тежину али и добачај“; такође, располажу ресурсима са којима могу да изнесу веће пројекте и програме. Ванинституционалне кустоскиње пак истичу да живимо у времену у којем „институционални оквири губе смисао који су имали појавом нових простора и да неминовно треба да иду ка томе да постану флексибилнији“. Такође, издржавање институција је постало скupo, а оне су још увек прилично херметичне, у смислу деловања, промишљања разних тема, сарадње са ванинституционалним сектором, а самим тим и према новим уметничким праксама. Слажу се да би било најбоље када би ова два сектора била више испреплетана и имала сталну сарадњу на заједничким пројектима, а једна од тема на којој би могло да дође до сарадње везана је и за јачање женског идентитета.

Према мишљењу институционалних кустоскиња, „уметницама је са једне стране лакше да сарађују са установама јер ове имају шири *outreach*, а са друге стране им је теже да уђу у установе“. Такође, уочавају да кустоскиње/си независног сектора имају више времена да се баве истраживањем на одређене теме, уметницима и уметницама, различитим феноменима, па и медијима, док у институцијама кустоси имају доста послла другог типа и чињеница је да не могу много да се посвете уметнику. С обзиром на то да су се институције показале често „недоступним“, независне кустоскиње примећују да се визуелне уметнице више не опредељују искључиво за њих и институционалне кустоскиње, а и неретко се дешава „да све падне на терет и буџет уметница које, при том, морају да плате и простор за излагање“.

Ако добију изложбу у институцији, онда немају ни слободу приговора јер треба да буду захвалне што су добиле изложбу па ће радије и прећутати, иначе можда неће никада више тамо моћи да излажу⁵⁰.

С обзиром на то да су кустоскиње и једног и другог сектора закључиле да је неопходна заједничка сарадња управо на тему женског идентитета, партнерства која се развијају на истим основама, са циљем повећања видљивости визуелних уметница, сматрају да би требало приређивати изложбе које би се бавиле темом „читања“ женских идентитета. Институције могу ретко да приређују овакве изложбе, према речима институционалних кустоскиња, тако да је важно њихово повезивање са ванинституционалним кустоскињама. Наиме, битно је да се у континуитету кустоси/киње враћају на ово питање, да презентују на различите начине ту проблематику, што би представљало помак у раду наших установа, сагледавању музејских колекција, њихових нових тумачења, откривању других перспектива, занемарених квалитета и вредности (поготово што се тиче визуелних уметница), а самим тим,

⁵⁰ Из разговора вођеног са Биљаном Јотић 24. марта 2021. године.

и у креирању културних политика. Кустоскиње истичу да је преко потребно сагледати реалне могућности и неопходне услове на којима је важно радити зарад побољшања статуса и тренутне ситуације визуелних уметница.

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора о присуству феминистичких теорија у кустоским праксама и о односу савременог стваралаштва и феминистичког деловања

Кустоскиње кажу да је у оквиру кустоске праксе „феминистичка историја и теорија уметности присутна од седамдесетих година, али никада није била посебно истицана, већ се појављује у сегментима, у оквиру одређених тема, дође до изражая у одређеним тренуцима, па потом опет нестане“. Слажу се да би феминистичке теорије требало у још већој мери да буду присутне на савременој визуелној сцени да би се испунила потреба и обавеза да се проговори отворено о томе и у оквиру ове области. Разлог њихове недовољне заступљености у кустоским праксама може да се нађе у томе што најпре не постоји довољно знања о њима код људи из струке, а потом ни у јавности, нити код публике нема разумевања о томе шта оне подразумевају. С тим у вези, тврде испитанице, позиција музеја и галерија, нарочито оних који се баве савременим стваралаштвом, требало би да буде објективна, са циљем да се укаже на одређене појаве („мале али круцијалне“) у друштву, да се поставе питања важна за развој толеранције и демократије, али тако да се не намеће само један угао посматрања као једини исправан.

Феминистичке теорије би данас могле управо преко визуелних уметности да се другачије 'читају', на различитим фестивалима, удруживањем више медија, кроз видео-уметност, перформанс⁵¹.

Што се тиче тога колико се саме кустоскиње боре за веће обраћање пажње на жене–визуелне уметнице, односно колико се залажу за феминистичка питања, већина се изјашњава да се до овог пројекта Биљане Јотић, у чијој су реализацији учествовале, нису тиме бавиле, нити су обраћале пажњу на питање положаја жена у визуелном стваралаштву. Сматрају да би требало додатно да се едукују, а потом и да се убудуће више посвете овој проблематици кроз писање критика за изложбе, али и текстова vezаних за прилике у којима стварају визуелне уметнице у земљи и региону. Према мишљењу институционалних кустоскиња, неопходан је „природан“, „ненаметљив“ и једноставан концепт који би могао да комуницира на нивоу широке публике, речју – да се „преведе“ на језик сваке индивидуе, јер „из страха од непознатог и долази до одбијања, а све што постане познато – то се и прихвати и постане нормално“.

У области визуелних уметности, крајем 20. века, почела је да се мења представа жене, а такође се издвајају све више и жене–визуелне уметнице, упркос постојању стереотипа

⁵¹ Из разговора вођеног са Слађаном Варагић Петровић 30. марта 2021. године.

vezanih za njih. No, ipak se ništa значајно није променило што се тиче разумевања њиховог бића и живота, рада и стваралаштва, тако да кустоскиње сматрају да је потребно и теоријски и историјски да се обликују и дефинишу нова уметничка кретања да би се изменила критика, перцепција и свест о визуелним уметницама.

Савремена уметност је разграната, тако да теоретичар/ка и критичар/ка уметности мора да се упозна и са феминистичким теоријама, теоријама рода, јер су оне део ширег контекста – људских права, права на слободу и стварање⁵².

Што се тиче историчара уметности, сматрају да и даље владају конзервативни ставови и да је неопходно променити „читање“ историје уметности, али постављају уједно и питање како то урадити.

Кустоскиње се слажу да је потребно постојање платформе са феминистичком проблематиком јер, иако жене имају могућност избора, гласања, школовања, изражавања и сл., „данас је све то доведено у сопствену супротност од борби које још нису завршене“, што се одражава и на перцепцију визуелних уметница и њихових сопствених живота, у којима је уткано искуство везано за то како су расле, под којим условима, у којим системима, како су васпитаване, како су се школовале и сл. Истичу да су се, почетком 20. века, жене удруживале да би се избориле са патријархалним стегама, конзервативношћу, те да би и у 21. веку требало наставити са оснаживањем жена. Сматрају да је то могуће и преко визуелног стваралаштва јер визуелна уметност и визуелне уметнице, нарочито младе, „имају снагу да помогну женама да проговоре⁵³.

⁵² Из разговора вођеног са Маријом Радисавчевић 25. априла 2021. године.

⁵³ Наводе пример „Киоска“, платформе за савремену уметност и културу основане са циљем бољег разумевања теорије и праксе савремене уметности, а која кроз регионалну сарадњу тежи да помогне у решавању друштвених, економских, па и политичких проблема. Видети: <https://platforma-kooperativa.org/sr/members/kiosk-platform-contemporary-art/>.

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора на тему видљивости и присуства визуелних уметница у савременом стваралаштву

Кустоскиње у Републици Словенији заступају мишљење да визуелне уметнице у овој земљи данас јесу видљивије у поређењу са ситуацијом крајем 20. века, када је био присутан проблем неравноправности и у уметности, односно када је било више изложби визуелних уметника, док су на Ликовној академији у Љубљани већина професора и предавача били мушки. Како кажу, данас има доста уметница које одржавају изложбе, добијају награде, предају на факултетима, а њихови радови се налазе у уметничким збиркама. Дакле, од 2000. године долази до промене и „смене“, а овај пораст визуелних уметница повезују и са постојањем ликовног усмерења на Педагошком факултету. Ипак, кустоскиње закључују да „још треба да се поради на томе да системска подршка уметницама буде део свакодневица“.

Са једне стране, кустоскиње потврђују да још увек има „заостатак патријархата, чак, постоје уметнице које су патријархално оријентисане“. Додају да се, на пример, Прешернова награда, као највеће признање за достигнуће на подручју уметности, додељује само уметницима, и тек је 2020. године једна уметница добила ову „мушку“ награду. Са друге стране, патријархални дух нестаје управо захваљујући изузетним примерима визуелних уметница које су утрле пут данашњим и избориле се да оне у 21. веку могу слободније да исказују себе и да буду сигурније у своје изборе као уметнице – наглашавају кустоскиње.

“

Сва та феминистичка таласања су била добра јер су се правили кораци напред, што је и утицало на то да данас уметнице једнако вредно могу да наступају у свету уметности, а да не говоримо о томе да се школују, усавршавају, путују, зарађују од уметности, живе самостално итд.“⁵⁴

Кустоскиње истичу да је „свака жена–визуелна уметница, као и кустоскиња, проактивна према свом темпераменту и својој савести“, али и да би требало отвореније да говоре, пишу, односно да се изразе кроз своју уметност управо када нешто није у реду у етичком смислу. Наиме, „дужност сваког посленика културе је да не ћути“⁵⁵ и стога је важно да и визуелне уметнице и кустоскиње превазилазе нека своја ограничења, да се удружују.

“

Многе визуелне уметнице не размишљају о свом положају, квалитетима и једнаким могућностима, те је управо важно допрети до њих да би промислиле и свесно почеле да мењају свој начин размишљања и да од незаинтересованих особа постану активније“.⁵⁶

⁵⁴ Из разговора вођеног са Павлом Јарц 16. априла 2021. године.

⁵⁵ Из разговора вођеног са Нушом Подгорник 14. априла 2021. године.

⁵⁶ Из разговора вођеног са Павлом Јарц 16. априла 2021. године.

Кустоскиње примећују да млађе уметнице показују већу проактивност, што се види управо у њиховом бављењу не само сликарством већ и много захтевнијим и тежим захватима у оквиру својих радова (варењем, сечењем, ливењем и сл.), дакле, не допуштају да буду „обележене“ и сврстане у неку „типично женску уметност“.

Што се тиче остварених пројеката са визуелним уметницама, кустоскиње издвајају пример пројекта заједничке сарадње визуелних уметница из европских земаља које су дошле у Словенију и уметница из Словеније, а чији је резултат била изложба која је путовала у разне делове Европе, што је довело и до „отварања професионалног пута за неколико визуелних уметница“; затим, пројекат са визуелном уметницом Сашом Безјак, која је у свом стваралаштву везана управо за феминистичка питања и тематику „женске уметности“, а која ради у више медија, почев од слике, скулптуре, до цртежа и веза, као и са различитим, чак, и рециклираним материјалима; сарадњу са Катјом Судец, која се бави питањима еманципације жена, девојака, уметница, а кроз технику ткања изражава дихотомију телесног и духовног, реконструишући историјско-уметничко посматрање жене; такође, још један добар пример јесте организовање сарадње са хрватским, словеначким и српским уметницама, међу којима је занимљив концепт изнела Амалија Стојсављевић, која је учествовала и у приређивању публикације о уметности, материнству и болестима репродуктивних органа, *Uterus Effects*, 2020. године.

Са једне стране, кустоскиње износе мишљење да су визуелне уметнице сензибилније, да се могу са више осећајности изражавати и о обичним стварима, мотивима и темама, али и да кроз своје радове освешћују разнородне проблеме у друштву.

Оне виде неке ствари, и у светлу и у боји, о чему год да причају, више проживљавају и желе да оставе печат, да кажу још нешто више, на суптилнији начин⁵⁷.

Са друге стране, сматрају да уметнице немају задршку да искажу у нијансама оно што осећају, макар била то и бол или срећа, жеља или размишљање; отвореније су за различите друштвене и интимне тематике. Такође, оцењују да се више баве својом унутрашњошћу, кроз различите преломне тренутке у животу или у друштву и окружењу у којем живе, у дијалогу са њим и собом, али и са жељом за сталном надоградњом. Примећују да управо у мултимедијалној уметности и на подручју технолошке уметности „владају жене“.

Кустоскиње се слажу да је „уметност отклон од свих ситуација, али и одраз свих дешавања, тако да не може ни у уметности да се заобиђе проблем положаја жена“. Сматрају да би требало организовати изложбе, догађаје, трибине на тему положаја визуелних уметница у друштву данас, њиховог места у савременом стваралаштву, али их и промовисати управо у алтернативним просторима. Битно је вратити (само)поштовање, у смислу кустоског и уметничког рада, залагања које свако од њих остварује у свом пољу, а такође мислити и о поштовању публике и заузимању етичког става на који јој начин нешто предочити. Помињу као добар пример Друштво за промоцију жена у култури, „Место женск“ (*City of women*), које

⁵⁷ Из разговора вођеног са Анамаријом Стибиль Шајн 11. маја 2021. године.

у оквиру својих активности даје простор женама–визуелним уметницама, бавећи се различитим темама и проблематиком положаја и односа жена у савременом стваралаштву и друштву, уз присуство уметница, теоретичарки, филозофкиња из целог света које отварају питања неравноправности полова, дискриминације и сл.⁵⁸

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора о проблемима и изазовима са којима се суочавају визуелне уметнице везано за продукцију и презентацију њиховог стваралаштва

Кустоскиње примећују да се визуелне уметнице од продукције до презентације суочавају са изазовима разних врста (обезбеђивање простора, изложбе, хонорара, презентације, продаје итд.), али истичу да су им егзистенцијални проблеми највећи и најбитнији. Наиме, како подсећају, постоји неколико изванредних уметница које су много времена посвећивале својим радовима, а сада због егзистенције морају да раде друге послове, најчешће као ликовни педагоги у школама. Такође, помињу да је велики проблем код визуелних уметница тај што још увек нису „освојиле“ слободу у стварању, у смислу да се „осврћу“ на то да ће их неко „прозивати ако нешто насликају, ураде, кажу, ако немају довољно времена да се посвете уметности или ако се нађу у кризи (нарочито након порођаја)“.

Велики проблем визуелних уметница је у томе што морају стално да буду на уметничкој сцени; када изађу из система излагања, не могу да напредују, а и врло брзо их забораве, долазе друге уметнице⁵⁹.

Постоји и стални проблем везан за нормирање кустоског рада, одређивање граница њиховог залагања, с обзиром на то да се од њих данас очекује „да обављају све“.

Да би се ситуација поправила, кустоскиње мисле да установе културе (музеји, галерије) „данас морају да буду и једна социјална, друштвена категорија, те да комуницирају са целом локалном заједницом, нарочито ако се налазе у малом месту“. Такође, важна је и сарадња институција културе са самосталним кустоскињама, а с тим у вези, добро би било организовати предавања или разговоре са визуелним уметницама да би се мапирали њихови проблеми које оне можда јавно не износе или их, чак, нису ни свесне. Битно је, кажу кустоскиње, да друштво, институције, кустоси/киње изађу у сусрет уметницама, да испрате њихово „сазревање“ као жене и као визуелне уметнице. „Добро решење је организовање и радионица на тему положаја жене, оних потлачених, али и оних ослобођених, осамостаљених,

⁵⁸ Ово друштво управо заступа једнакост, солидарност, разноликост у култури и уметности.; залаже се за бољи живот уметница, подржава уметничке, активистичке и теоријске праксе и дискурсе (квир и критичке теорије, постколонијалистичке родне студије), организује Међународни фестивал савремених уметности, бави се феминистичком педагогијом, нудећи сваковрсну помоћ уметницама на развоју програма професионалног оспособљавања и уметничких пројектата. Видети: <http://www.cityofwomen.org/>.

⁵⁹ Из разговора вођеног са Анамаријом Стибиль Шајн 11. маја 2021. године.

које иду напред, управо да би ове прве постале свесне шта се око њих збива и да би могле да се окураже да наставе своју борбу и кроз своје стваралаштво“.⁶⁰

Кустоскиње сматрају да у Словенији визуелне уметнице не перципирају своју ситуацију тежом јер је њихов рад данас једнако цењен са радом уметника, њихова дела се исто вреднују, што се види и по висини хонорара, подједнакој заступљености у галеријама и медијима и сл. Наиме, примећују да има доста уметница које су присутне у медијима и управо највише захваљујући томе су „направили име“, тако да их је и шира јавност запамтили и препознаје њихов рад. Сматрају и да доста тога зависи од темперамента и карактера визуелне уметнице; наиме, „поједине уметнице су екстровертне, константно 'у погону', у одређеним друштвеним круговима, познају доста људи, тако да када се појави неки важан пројекат, увек су ту да у њему учествују“.

Интервјуисане кустоскиње примећују да је кустоска пракса данас много шира и да подразумева више од пуког одабира ауторке, уметнице, постављања њене изложбе, писања каталога. Са једне стране, кустоскиње су мишљења да је њихов задатак „да прискоче у помоћ уметницама, нарочито када нису сигурне, када се плаше да изађу у јавност или када 'нестану' након порођаја, болести и сл.; имају обавезу и посланство да им 'отворе врата', да се ангажују у правцу повезивања њихове уметности и публике“ јер и оне једнако могу да добију „увратну енергију“ од такве сарадње. Додају и да пројекти на којима раде увек треба да имају ширу конотацију и умреженост, па тако, у духу теме о положају жена у визуелној култури, сматрају да је решење у удруживању кустоскиња на заједничком креирању одређеног пројекта; ово подразумева припремање изложбе, осмишљавање идеје и концепта, писање текста, реализација ПР активности, рад на постављању изложбе, организовању вођења, разговора и сл. Независне кустоскиње (кураторке) својим примерима указују на то да је неопходна комуникација и између уметника/ца и љубитеља уметности са галеријама, односно „оних који имају новца и који би могли да буду потенцијални купци радова визуелне уметности“.

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора о односу ова два сектора у области кустоске праксе и о томе како се тај однос одражава на стваралаштво визуелних уметница

Кустоскиње највећу разлику виде у буџету: „фри-ленсери“ никада нису сигурни колику ће понуду добити, али им је важно са којим уметником, односно са којом ће уметницом радити пројекат, као и са којом ће галеријом остварити сарадњу. Куратори/ке и кустоси/киње који/е имају иза себе институцију, имају и већу подршку, док уколико су самостални/е, морају да испуњавају све „улоге“ – кустоса, менаџера, организатора, да воде PR, да се баве *fundraising*-ом. У свом ангажману, самосталне кустоскиње се труде да презентују словеначке уметнице не само у земљи него и ван њених граница, на тај начин остварујући и прекограницичну сарадњу, али примећују да су многе (институционалне) галерије „затворене“ за независни сектор. Стога, баве се, између осталог, и промовисањем визуелних уметности младима, галеристима, стручној јавности и осталој публици (нпр. „Дани отворених врата“), раде на

⁶⁰ Из разговора вођеног са Сашом Бучан 16. априла 2021. године.

едукацији младих, али и људи у средњим и старијим годинама, на повећању заинтересованости шире јавности за галеријским посетама, односно манифестацијама визуелног стваралаштва.

С обзиром на то да је у овој земљи уобичајена међусобна сарадња кустоскиња и једног и другог сектора, интервјуисане кустоскиње кажу да су из тог разлога визуелне уметнице навикле да сарађују и са једним и са другим сектором. Кустоскиње независног сектора виде ситуацију о односу институционалног и ванинституционалног сектора као својеврсну „ствар договора“ између њих. Наиме, „галеријска или музејска институција увек имају свог кустоса, али ако уметница жели неку другу кустоскињу или кустоса, било из једног било из другог сектора, и то може да се уреди“.⁶¹

Сматрајући да се налазе „у троуглу и дијалогу уметничко дело – уметник – публика“, кустоскиње и једног и другог сектора слажу се да је важна сарадња и комуникација ова два сектора са циљем приближавања кустоса/киња и уметница и креирања „дvosмерне везе и обостраног предавања“, као и стварања својеврсне синергије у односу. Кустоскиње које раде у институцијама културе сматрају да све јавне галерије и простори треба да развијају професионални однос, али и однос сваковрсне подршке визуелним уметницама, као и подршку техничке и логистичке природе независним кустосима и кустоскињама. Такође, запажају да треба да буду усмерени ка „отварању једног другачијег света публици, објашњавања неразумљивог, едуковања посетилаца, интерпретирања уметничких радова“ у духу актуелних друштвених, културних и других проблема.

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора о присуству феминистичких теорија у кустоским праксама и о односу савременог стваралаштва и феминистичког деловања

Иако у Словенији, па и у региону Западног Балкана, не постоји ниједна институција културе која се бави само применом феминистичких теорија у пракси визуелних уметности, кустоскиње сматрају да би требало да запослени у многима од њих, подстакнути између осталог, и овим пројектом Биљане Јотић, почну да размишљају о неједнакости, насиљу, опресији, са којима се жене још увек срећу, па и у области визуелних уметности. Међутим, да би овај уплив феминистичких теорија у праксу визуелних уметности био јачи, закључују да би друштво и држава требало да освестре потребу за указивањем на истинито стање, те да се оно поправи, „али не зато што 'тако треба да се ради' или 'зато што је актуелно', већ из разлога што 'постоје жене које не би смеле да живе тако као што живе и не на такав начин'“. Поручују да визуелне уметнице кроз своје радове и стваралаштво, уопште, могу да буду гласнице тих жена, упозоравајући тако на постојање свакодневних случајева деградирања женског тела и женског рада, истицања сексуалности жене, што резултира и физичким и психичким насиљем, о чему чују, што виде или срећу, а дотиче их управо као жене и визуелне уметнице.

⁶¹ Из разговора вођеног са Нином Језом 14. априла 2021. године.

“

Феминистичке теорије и различите теорије уметности утицале су на 'разбијање' патријархалног наслеђа у историји уметности, као и у савременом стваралаштву и њиховој перцепцији. Довеле су до постављања питања положаја и идентитета жена, до стварања различитих женских група, фестивала и сл.“⁶²

На питање да ли се боре за веће обраћање пажње на жене–визуелне уметнице, односно да ли се залажу за феминистичка питања у свом раду, кустоскиње сматрају да би било неопходно да се томе посвете више и шире него што се уобичајено посвећују у презентацији стваралаштва уметница. Нарочито независне кустоскиње истичу да би кустоска бранша, као важан део сцене савременог стваралаштва, требало отвореније да иступа у јавном говору или пак критиковању различитих друштвених тема. Циљ је, сматрају, указати на неразрешене проблеме првенствено у култури, а потом и у савременом стваралаштву, па тек онда говорити и о положају и односу друштва и државе према визуелним уметницама, поготово младим и неафирмисаним, које би требало подстицати.

“

Важно је да и кустоси/киње обрате пажњу на то да када уметница постане мајка, она више није фокусирана на своје стваралаштво већ на своје дете и тада у њој долази до неког преокрета“.⁶³

Оно што кустоскиње примећују јесте то да у Словенији не постоји права уметничка критика у последњих десет година, али постоји друштво критичара које се поставља на „нове ноге“; у доста новина, часописа пишу жене али на струковном језику, више анализирају и теоретишу, док млађе нису изучене и квалитетне, у смислу теорије и критике, па и приближавања визуелних уметности јавности и широј публици. Како испитанице подсећају, с обзиром на то да су историју уметности одувек писали мушкарци и ретко је могло да се у књигама из историје уметности види и нека уметница, веома је важно да се историчари/ке и критичари/ке уметности покрену и почну да мењају свој однос према „усађеним стереотипима и застарелим причама, као и начинима посматрања жена, а потом и визуелних уметница, па и кустоскиња“. Кустоскиње се слажу да је неопходно активирање платформе у оквиру које би се феминистичка проблематика боље презентовала и приближила свим слојевима људи и поново ушла у друштво. Указују на то да су „феминистичка таласања била добра јер су се правили кораци напред, што је утицало и на то да данас визуелне уметнице једнако вредно могу да наступају у свету савременог стваралаштва“. Зато, мисле да о томе треба поново разговарати, уз изношење конкретних проблема, али и предлога о томе како да се жене, па и визуелне уметнице међусобно повежу и организују на нивоу друштва, „у чему је пожељна и сарадња са мушкарцима у пројектима везаним за ове горуће теме“.

⁶² Из разговора вођеног са Павлом Јарц 16. априла 2021. године.

⁶³ Из разговора вођеног са Нином Језом 14. априла 2021. године.

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора на тему видљивости и присуства визуелних уметница у савременом стваралаштву

Кустоскиње у Републици Северној Македонији сматрају да су савремене уметнице данас видљивије јер и саме раде на томе, боре се, излажу и ван земље, храбре су.

Показале су да могу, као и визуелни уметници, да буду добре у свим уметностима, и у инсталацији, скулптури, графици, у концептуалном размишљању и деловању, и да имају очигледан и изграђен уметнички интегритет⁶⁴.

Подсећају да су, 90-их и 2000-их, визуелне уметнице и кустоскиње, такође, биле врло активне, али су се појављивале спорадично и нису биле довољно видљиве. Иако је у садашње време велики проценат жена запослен у установама културе, а визуелне уметнице се више појављују и на изложбама и у медијима, и даље се о њиховом присуству на културној и уметничкој сцени земље не говори колико о њиховим колегама, објашњавају испитанице. Ипак су, „нарочито млађе визуелне уметнице, ојачале, слободније су, смелије, активније, налазе начина, алатке, материјале да изразе себе, своју уметност и да направе дисперзију својих дела“⁶⁵, а има све више и визуелних уметница које се баве феминистичком тематиком (везано за положај жена, за сексуалне мањине, њихова права и сл.).

Кустоскиње сматрају да још увек живимо у патријархалном свету, што се нарочито осећа у Северној Македонији, и да је проблем у самом друштву које је незаинтересовано за сва превирања а нарочито проблематику положаја и права жена у свим областима живота, за питања њиховог идентитета и сл.

Потребно је да и жене, у овом случају визуелне уметнице и кустоскиње, буду одлучније у борби против остатака патријархата, али и против сваког покушаја репресије усмерене на питање слободе одлучивања и њиховог самосталног рада, а што њихову улогу и само њихово постојање ставља у оквире религије, наслеђа, политike, са циљем манипулације⁶⁶.

Зато сматрају да је неопходно да постоји више путујућих изложби попут ове, 'Women about women', коју је осмислила Биљана Јотић у оквиру свог пројекта, јер је то начин да стигну и у мања места, а циљ је да се жене у свим крајевима земље едукују, да добију подршку, преко разговора, радионица и сл., што би им много значило у њиховим не само стваралачким него и животним настојањима.

⁶⁴ Из разговора вођеног са Иванком Апостоловом Баскар 19. маја 2021. године.

⁶⁵ Из разговора вођеног са Јасминком Намицевом 18. маја 2021. године.

⁶⁶ Из разговора вођеног са Виолетом Калић 19. маја 2021. године.

Кустоскиње примећују да би и визуелне уметнице и кустоскиње требало да постану активније, нарочито приликом презентације радова ових првих⁶⁷. Требало би заједничким снагама да аплицирају на пројекте, да се умрежавају, да уђу у круг одржавања међународних изложби свих медија, па и да експериментишу са више медија и сл.

“

Визуелне уметнице не треба да очекују од друштва и од мушкараца да им разреше ни животну, нити пословну ситуацију; на жени је да се бори и избори за своја људска права”.⁶⁸

Такође, изнето је мишљење да је неопходно да се међусобно подржавају и бодре, па ће заједничким снагама лакше „да се уздигну”, да искажу своје идеје, а самим тим и да учине продор у друштво, стручну јавност, свет медија.

Идентитети визуелних уметница се, према мишљењу кустоскиња, испољавају понајвише кроз медије стварања, на пример, коришћењем веза, текстова или пак нових технологија као начина изражавања оног што друштво очекује данас од жене. Став је да се идентитет визуелних уметница у овој земљи открива понајвише кроз њихово бављење, *a priori*, друштвеним и социјалним темама: на пример, проблем дискриминације Рома и њихове културе, или проблем жена које раде сезонски као кућне помоћнице и као помоћ старијим женама у иностранству, или утицај коментара и порука са инстаграма на личност, психу, живот девојака, жена, визуелних уметница и др. Дакле, истичу да „све што се дешава споља прелама се унутар њихове уметности, у самом материјалу и начину његовог коришћења, као и у техници, стилу, који може да буде и апстрактан“, додајући и да у све то уметнице уносе и своја лична осећања и сећања, погледе и искуства, страсти и страхове.

“

Идентитет визуелних уметница се показује и кроз начин третирања сопственог тела, преко кога у ствари приказују све стереотипе данашњег друштва, разјашњавају свој унутрашњи свет интимних борби, нешто што је њима близко и кроз шта су прошле у животу, често позивајући на 'буђење свести код индивидуа', апелујући на различите проблеме у самом друштву, али и на превазилажење предрасуда”.⁶⁹

Што се тиче сарадњи на пројектима везаним за истраживање идентитета визуелних уметница, кустоскиње помињу више њих, а овде ћемо издвојити неколико: сарадњу са визуелном и концептуалном уметницом Зорицом Зафировском, која ради цртеже, дизајн, инсталације, а користи чак и власи косе и људску крв, истражујући и бавећи се, између

⁶⁷ Пре дводесетак година, када је, према запажању кустоскиња, постојало више изложби жена-визуелних уметница, у Музеју савремене уметности у Скопљу је била одржана изложба под називом „Нарцизми“ („неурозе малих разлика“, према Фројду). „То је био својеврсни почетак, добар тренутак валоризације женског залагања, њиховог рада, присуности жена у друштву кроз визуелну уметност“. Отворила је многа питања која је неопходно отворити и данас о томе шта све жена може да буде.

⁶⁸ Из разговора вођеног са Шћипе Мехмети 17. маја 2021. године.

⁶⁹ Из разговора вођеног са Јасминком Намицевом 18. маја 2021. године.

осталог, и питањима маргиналности у контексту постсоцијализма, у која спадају и родна питања⁷⁰; сарадњу са удружењем „ТиииiT“ које се бави женским питањима кроз организовање Фестивала за феминистичку културу и акцију „Прво па женско“ (полазећи од става да су „жене мањина“), у оквиру кога се приређују и изложбе визуелним уметницима; изложбу Селме Селман, приређену у сарадњи са Музејем савремене уметности из Скопља, као и изложбу две уметнице (Ивана Мирчевска и Елена Чемерска) под називом „Ничији прагови конкретно“ (Ничији прагови конкретно, *No body in particular*), у сарадњи са МКЦ (Младински културни центар). Такође, поједине кустоскиње су биле инволвиране у пројекат 'Women on Women' (WOW) који се бавио родном равноправношћу у мултикултуралној Европи, и то кроз историјску и савремену перспективу. Део програма чинило је и 25 женских прича, попут мапе „женских места“ у одабраним европским земљама са важним женским именима, а додељене су и награде женама које су допринеле својој средини. Такође, у оквиру удружења *Sensus* ради се едукација са децом, младима и женама свих националности кроз визуелну уметност, и то на различите теме везане за мултикултуралност, уз организовање изложби радова са радионица. У салону галерије „КО-РА“ је, 2020. године, била отворена изложба „Феминологија“ на којој је излагало седам уметница из Хрватске и Северне Македоније, а намера је била да се „кроз једну духовну дисциплину крене у потрагу за женским идентитетом, односно идентитетом женства“.

Кустоскиње сматрају да савремено стваралаштво може на много начина да утиче да се овој теми чује. Међутим, мисле да је важно да то буде приказано континуирано, било кроз изложбе било кроз уметничку литературу, критику, теорију, или тако да саме визуелне уметнице говоре о свом стварању, тако да се кроз њихову причу и рад повезује њихов лични живот и стваралаштво: да се приказује како раде, како доживљавају материјал и медиј у којем раде и сл. Испитанице додају да је оквиру савремене визуелне уметности могуће покренути „горућа питања“, приближити јавности нарочито табу теме, али и допринети, кроз едукативне радионице, да се превазиђу разлике у језику, етничкој припадности и оствари основно право сваког људског бића. С обзиром на то да се показало да уметнице нису биле у прошлом веку много заступљене, већ да у музејским и галеријским збиркама доминирају уметници, кустоскиње предлажу да се најпре истраже уметнички радови из депоа те да се кроз добро осмишљен концепт предложи нови начин презентације визуелних уметница на сталним поставкама или тематским изложбама, чак, и виртуелним. На тај начин, сматрају, институције културе које промовишу савремено стваралаштво могу да утичу на процес освешћивања друштва о овој тематици, а још један начин јесте писање о таквим изложбама.

⁷⁰ Зорица Зафировска је основала женску уметничку иницијативу „МОМИ“ („Девојке“); са женама уметницама је одржала изложбу у Галерији „Подрум“ Културног центра Београда.

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора о проблемима и изазовима са којима се суочавају визуелне уметнице vezano за продукцију и презентацију њиховог стваралаштва

Испитанице истичу да су проблеми визуелних уметница понајвише везани за долажење до материјалних средстава која су значајна за стварање, па тако морају да раде и додатне послове, чак и на студијама, да би обезбедиле своју егзистенцију. Додају да су ресурси потребни и за „пробијање на прави начин“ у систему визуелних уметности, налажење галерије у којој ће излагати, аплицирање за изложбу, где је Такође, заступљен је и недовољно квалитетан однос кустоса и кустоскиња према уметницама, као и проблем „препознавања вредности“ од стране друштва, колега, јавности, али и добијања признања.

“

Вредновање стваралаштва визуелних уметница је повезано са (не)постојањем тржишта уметничких дела, на коме су углавном заступљени старији и то по правилу уметници, али и са непостојањем израженије уметничке критике која ће заиста оценити и проценити њихову изложбу, а што би, такође, требало да буде репер за одређивање вредности њихових радова”.⁷¹

Што се тиче кустоскиња, највећи проблем представљају финансијска средства, због чега су им „руке везане“, са чим се нарочито срећу ванинституционалне кустоскиње.

Решење за побољшање положаја визуелних уметница, као и њихове веће афирмације, кустоскиње налазе у томе да македонско друштво и држава, али првенствено удружења, подрже рад поготово визуелних уметница и да схвате да им је потребна не само финансијска већ и морална подршка.⁷² Сматрају да би нарочито кустоскиње из институционалног сектора требало више да сарађују са визуелним уметницама, да уведу у програме својих галерија и излагачких простора феминистичку проблематику.

“

Треба размишљати и о формирању препознатљивог места, новог јавног простора који би био испуњен темама визуелног стваралаштва жена”.⁷³

Такође, важно је и да се кустоскиње и једног и другог сектора труде на све начине да, приликом креирања изложби и презентације дела и рада визуелних уметница, размишљају о томе како на набољи начин да их повежу са публиком, да комуницирају са јавношћу (нпр., организовањем предавања, дискусија, активности на тему положаја жена у култури,

⁷¹ Из разговора вођеног са Јасминком Намицевом 18. маја 2021. године.

⁷² Министарство културе је донело одлуку да слободни/е уметници/е могу да конкуришу и да оформе своју фирму која би се бавила уметношћу, те да тако обезбеде себи средства, поред доприноса. То је добар начин амортизације финансијског притиска, али услов је да једном годишње направе изложбу и да имају као доказ каталог, који мањи музеји или галерије не штампају (из разговора вођеног са Мајом Чанкуловском 19. маја 2021. године).

⁷³ Из разговора вођеног са Јаном Коцевском 18. маја 2021. године.

уметности, уз учешће и уметница и публике). Препоручују да би, свакако, требало направити организовани систем, у оквиру структуре савременог стваралаштва (удружења или НВО), преко којег би се водило рачуна и бринуло о уметницима и након приређених изложби, пратио њихов даљи рад. Али, истичу да је најбитније „направити трајну сарадњу између музеја и галерија са самосталним уметницама и кустоскињама, и да институције пласирају занимљиво осмишљене и прогресивне идејне концепте независних уметница и кустоскиња“.

Кустоскиње сматрају да иако јесу у незавиднијем положају од својих колега, визуелне уметнице у Северној Македонији свесно се и самостално „боре за свој положај и у друштву и у систему савременог стваралаштва управо кроз своју уметност, преко које указују на проблеме друштва, породице, за шта има добрих примера и у малим местима“; успевају да се изборе са културолошким, међуетничким, политичким, па и економским притисцима; међусобно се подржавају, што се види и на примеру визуелне уметнице која је направила водич за уметнице које су постале мајке, попут подршке у том њиховом „животном расцепу“; налазе своје место у оквиру фондација, фестивала, феминистичких портала, НВО-а који се баве феминистичким питањима; почињу другачије и критичкије да размишљају и да се „ослобађају“, побеђују препреке на путу ка оним чиме желе да се баве (неразумевање од стране породице, манипулација преко религије, доминација мушкараца итд.), а што је нарочито присутно у овој средини.

Испитанице се слажу да би преко савремене кустоске праксе могло да се утиче на померање граница савременог стваралаштва најпре унутар институција, галеријских простора, кроз приређивање више изложби и предавања на тему положаја визуелних уметности и жена уопште, кроз организовање радионица, дискусија и сл. С тим у вези, кустоске праксе би могле да се усмере и на едукацију деце, младих, који би се, преко визуелне уметности, образовали на тему поштовања и улоге жене у свету, па и свакодневном животу, уз изградњу критичког приступа према актуелним збивањима у друштву повезаним са поменутом темом. Кустоскиње сматрају да би требало да имају улогу неке врсте медијатора, са циљем да се у јавности и друштву више чује о раду визуелних уметница, њиховом положају, проблемима, али и да им помогну да остваре своју позицију у друштву и јавности, на визуелној сцени, па и да допринесу продаји њихових радова.

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора о односу ова два сектора у области кустоске праксе и о томе како се тај однос одражава на стваралаштво визуелних уметница

Што се тиче разлике између институционалног и независног сектора, кустоскиње истичу да је, са једне стране, „цивилни сектор дugo времена био лоше перципиран од стране јавности, институције су дugo времена биле затворене према њему, а конкурси Министарства културе су били дugo времена нетранспарентни“, тако да је генерално било тешко и још увек није лако наћи средства за пројекте ванинституционалног сектора.

“

Од велике важности је да држава схвати да је ванинституционални сектор битан за њу и за друштво, да је однос приватно–јавно неопходан за боље функционисање културе и савременог стваралашта”.⁷⁴

Са друге стране, тврде испитанице, у већини институција није искристалисана стратегија развоја, а и нема довољно слуха за актуелне теме (родна питања, екологија итд.), нове идеје, па ни за проширење круга савремених уметница. Такође, додају да институције не могу да омогуће визуелним уметницама „изврстан маркетинг и ПР активности јер немају кадра за медијску кампању, а ни дизајнера за неки квалитетнији каталог”; институционални сектор је „затрпан” администрацијом, финансијским и правним конструкцијама, а канцеларије су често скучене, тако да мали број институционалних кустоса/киња успева у потпуности да се бави својим послом.

Један део кустоскиња сматра да су визуелне уметнице „сигурније у институцијама”, али опет оне пружају само базичну инфраструктуру, с обзиром на то да постоје реална ограничења у систему функционисања институција. Како наводе, ванинституционалних галерија у Северној Македонији има мало, а и просторно су релативно мале, док постојећа или добијена финансијска средства одређују каква ће и са ким сарадња бити реализована, „тако да визуелне уметнице морају да 'бирају' између ових сектора, да се час приклањају једном, час другом”. Други део кустоскиња примећује да уметнице, ипак, више сарађују са независном сценом, без обзира на „сигурност” институција, управо због постојања различитих начина и извора финансирања, као и веће могућности спровођења „фандрејзинга”.

Одређене институције визуелне уметности већ сарађују на заједничким пројектима са ванинституционалним уметницама, углавном млађе генерације. Наиме, како указују испитанице, самосталне уметнице аплицирају за средства код Министарства културе, а институција им омогућава простор, инфраструктуру и техничку производну подршку, што је најлакши начин да се дође до новца и простора, односно до обезбеђене инфраструктуре, а „главни циљ је да уметницама буде боље, док су кустоси и кустоскиње ту због њих”. Сарадња би могла да се оствари управо на поменутом истраживању визуелних уметница и њихових дела која постоје у депоима музеја и галерија Републике Северне Македоније. Мишљења су да би требало неко из независног сектора да иницира такав пројекат, док би институционалне кустоскиње пак урадиле елаборат и валоризацију материјала који поседују, као и њихових архива и документације, што би могао да буде својеврсни званични „заједнички почетак” сарадње два сектора на ову веома актуелну и важну тему.

⁷⁴ Из разговора вођеног са Јаном Коцевском 18. маја 2021. године.

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора о присуству феминистичких теорија у кустоским праксама и о односу савременог стваралаштва и феминистичког деловања

Кустоскиње истичу да је крајње време да се феминистичке теорије уведу у савремене праксе визуелне уметности, с обзиром на то да нису уопште заступљене или се пак спорадично срећу, зависно од образовања кустоса/киња – како размишљају, шта читају, колико су заинтересовани/е за феминистичке идеје, нарочито на светској визуелној сцени. Дакле, сматрају да се ради првенствено о (само)едукацији и кустоса/киња и уметница, као и о важности бављења ретроспективним виђењем и преиспитивањем теме жене. Такође, доста тога зависи и од историчара, теоретичара, критичара уметности, који су на Западном Балкану тек повремено ангажовани у примењивању феминистичких теорија у савременим праксама визуелне уметности. На факултетима у овој земљи су заступљене различите уметничке теорије (али не и феминистичке), међутим, како наводе, ретко која од њих се среће и у пракси. Стога је препорука испитаница да би требало мапирати истинске потребе које постоје у визуелном стваралаштву (поготово на тему положаја визуелних уметница) и према томе креирати и реализовати програме.

Кустоскиње схватају да је неопходно да се више баве феминистичким питањима у данашње време, али да би можда требало почети од преиспитивања и истраживања ранијих „женских пракси“, стваралаштва жена, па и кустосирања, из разлога што оне „у своје време“ нису биле видљиве у оквиру своје професије и друштва. Наглашавају да је битно одговорити на потребе и визуелних уметница: да се побољша квалитет њихове продукције, односно њихове презентације у галеријама и музејима, а такође и установа културе, у смислу повећања економског, социјалног, културног доприноса који могу да остваре визуелне уметности на подручје културе. Зато је важно „дати им глас и подстицај да слободно и отворено говоре о свим питањима и на све теме који их окупирају јер се и национализам, и етичка сегрегација и манипулација сваке врсте одражавају и на феминистичка питања“.⁷⁵

Жене су биле увек свеприсутне у визуелној уметности, али треба видети са којим интензитетом и каквим континуитетом, што је управо задатак историчара и теоретичара уметности да истраже. Могли би поставити питања, попут: да ли неко намерно манипулише скривеним архивама, документацијским материјалом; зашто су уметнице биле потискиване у време када је Јансон писао историју уметности, те који су били његови извори и узори; да ли је могуће данас сакупити сва та дела која су оне радиле, да ли су уопште сачувана и зашто се баш сада 'ваде' из архива?“⁷⁶.

Што се тиче стручне критике, испитанице тврде да она не постоји у правом смислу ни у погледу рецензирања, нити у погледу професионалног вођења разговора, тако да би на томе требало доста порадити баш из разлога неопходности промене на пољу феминистичке

⁷⁵ Из разговора вођеног са Јаном Коцевском 18. маја 2021. године.

⁷⁶ Из разговора вођеног са Иванком Апостоловом Баскар 19. маја 2021. године.

проблематике у визуелном стваралаштву. Такође, како наводе, историчарке/и и теоретичарке/и уметности када пишу о томе, то су више „педагошки“ радови, есеји, без дубљег и стручнијег улажења у ову проблематику. Кустоскиње верују да би управо преко залагања историчарки/а, теоретичарки/а и критичарки/а уметности, кроз писање, предавања, дискусије, могло друштво да се освести, да се промени начин читања уметности, нарочито по питању жена уметница и уопште жена у балканском окружењу⁷⁷.

Кустоскиње се слажу да има доста удружења која организују предавања, фестивале са феминистичком тематиком, али то је опет мало у односу на целокупно друштво јер и даље владају табуи, стереотипи, патријархално васпитање, чак, и „негативне реакције и коментари управо самих жена, али и интелектуалаца“. Закључују да у односу на 90-те године прошлог века, данас, у Северној Македонији егзистира једна солидна платформа везана управо за феминистичка питања, а која постаје све јача⁷⁸.

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора на тему видљивости и присуства визуелних уметница у савременом стваралаштву

У Републици Црној Гори, кустоскиње наводе да је отварање Факултета ликовних умјетности на Цетињу, 1988. године, била преломна тачка када жене постају све заступљеније и све видљивије на сцени савременог визуелног стваралаштва. Расти број девојака које уписују Факултет у односу на мушкарце, а исто тако и већи број уметница га завршава⁷⁹; такође, приметно је да има више активних кустоскиња од кустоса, а однос између професора и професорки је равноправнији, што се види и на руководећим местима организационих јединица галеријских и музејских простора. Истичу да је „Црна Гора данас препознатљивија на интернационалној визуелној сцени управо по визуелним уметницама и кустоскињама“.

Интервјуисане кустоскиње сматрају да визуелне уметнице још увек нису постигле потпуну видљивост због владајућег менталитета у црногорском друштву. Мишљења су да је један део равноправности постигнут, али да и даље влада хијерархија у којој су више цењени визуелни

⁷⁷ С тим у вези, књига „Дубоко дисање“, 2002. г. („Длабоко дишење“) Соње Абаџиеве, историчарке уметности, критичарке и кустоскиње, бави се аспектима женског дискурса у македонској уметности 20. века. Говори о улози жене и њеном стваралаштву, о њеном маргинализовању и потцењивању, као и недовољној присутности у историји, па и историји уметности, иако визуелне уметнице имају специфичну улогу у динамичном развоју савремене уметности, јер су оне не само одраз већ и покретач тих промена.

⁷⁸ Занимљиво је то што се у овој земљи поново враћа „материјал везан за обичаје, традицију, симbole из времена у којем су жене радиле ручне радове, али на субверзиван начин“. ОПА Фондација ради велику архиву (ЗаУм) везану за савремену македонску ликовну сцену (документација изложби, личности, материјала...). Креирали су „онлајн“ дигиталну архиву коју допуњавају од 2017. године у континуитету. Даље, постоји Фестивал „Пич прич“, у оквиру којег се организују разговори о женама: различите жене, различитих професија разговарају и дискутују о различитим темама, уз публику са друге стране. Треба поменути и феминистички портал „Медуза“ основан са циљем да се створи дигитални простор и платформа у коју могу да се укључе девојке, жене, сексуалне мањине, да пишу, поделе идеје, разговарају о свим темама важним за феминизам.

⁷⁹ Индикативно је запажање кустоскиња да је разлог пораста броја визуелних уметница тај што „оне морају више да се труде и да се доказују, па тако показују и већи континуитет у раду и напредовању од уметника“.

уметници од уметница, с обзиром на то да је традиција „мушких сликара“ у овом поднебљу била јака. Истичу да је патријархална средина један од разлога што визуелне уметнице не могу у потпуности слободно да се изразе јер су управо остаци таквог размишљања и понашања сачували одређене стереотипе (нпр., њихова уметност се перципира као да је „нижег ранга“, постоји процентуална разлика у откупљивању њихових радова и радова уметника итд.).

“

Многе визуелне уметнице, нарочито средње генерације, су 'потопљене', али је важно 'извући' их, дати им подршку, уколико оне то желе“.⁸⁰

Такође, како наводе, последица патријархата је и то што је женска културна историја у Црној Гори држана ван „главне линије“, изван политичких, националних, па и културних чињеница, „а њихове заслуге се још увек заобилазе“.

Кустоскиње примећују да „млађе генерације уметница имају неки здравији бунт и више решености и енергије да поведу своју 'борбу' јер не прате толико локалне традиције и култове, већ их је глобализација отворила“. Ипак, запажају да им још увек „недостаје залеђина попут неке организације или пак кустоса/киње који би им дали подршку, самопоуздање, смелост“.

“

Визуелне уметнице се често осећају усамљено у свом уметничком раду, па би се њихова (про)активност огледала и у повезивању и бољој међусобној сарадњи. Можда је баш задатак институционалних кустоскиња да покажу иницијативу за праћењем развојног пута визуелних уметница, те оног што се дешава са њима након одржане изложбе, али и да организују разговоре, стручна вођења, да их позивају на бијенала, различите манифестације, да их упute на неку наредну галерију или квалитетног/у кустоса или кустоскињу“.⁸¹

Кустоскиње наводе изложбе и пројекте са визуелним уметницама у чијој су реализацији учествовале, истичући да преко њихових опуса који се тичу „женских тема“ може да се допре и до других визуелних уметница, али и „обичних“ жена, и допринесе њиховој личној борби са владајућим предрасудама и дискриминацијом. Издавајмо изложбу „Невидљива“ Иване Смиљанић, визуелне уметнице и перформерке, која се, кроз амбијенталне поставке, зидне цртеже и звук, бави преиспитивањем и проблематизовањем искуства и појава са којима се среће као уметница и жена, у чему и друге жене могу да се препознају⁸²; изложбу визуелне уметнице Јоване Вујовић која отвара феминистичка и егзистенцијалистичка питања у оквиру

⁸⁰ Из разговора вођеног са Миленом Мијовић Дурутовић 1. јуна 2021. године.

⁸¹ Из разговора вођеног са Селмом Ђечевић 1. јуна 2021. године.

⁸² Креирала је силуете као плесне фигуре са исписаним речима и фразама увреда које су жене добиле од мушкараца; виде се трауме, насиље које је сублимирano кроз уметност. У галерији је био емитован њен глас који изговара исписане реченице и фразе. На отварању је био уприличен и разговор са психолошкињом и са директорком Центра за женска права.

уметничких пракси кроз бављење односом тела и ума⁸³; визуелне уметнице Милене Јовићевић „Не зови ме сине“, као и 'Free Sugar', у којима истражује мушки-женске односе и владајуће стереотипе управо кроз тело као објекат и као социолошку конструкцију⁸⁴; рад Теодоре Никчевић, 'Champion', у оквиру кога уметница ствара дводимензионалне слике (копије) саме себе у реалној величини и, користећи њихову савитљивост, поставља их у галеријски простор, додајући им спрave за физичко разгибавање, чиме, између осталог, указује на „позицију жена у компетитивним односима успеха и моћи“.

Интервјуисане кустоскиње полазе од тога да се идентитет визуелних уметница може открити на неколико нивоа, у зависности од идеје и енергије коју уметница носи у себи, од околности у којима је одрастала, њеног сензибилитета и образовања, те шта ће се од свега развити и испољити: кроз начин стварања, али и кроз тему; кроз испољавање импулса свакодневља, доживљаја стварности, друштвених збивања; кроз праћење личних емоција, своје природе, сопственог бића⁸⁵. Иако поједине кустоскиње сматрају да се „идентитет највише открива кроз приказ женског тела, зато што је женско тело одличан медијум за одашљање порука“, друге кустоскиње истичу да женски идентитет може да се открива и преко боје, звука, дајући пример изложбе Милене Мијовић Дурутовић која се састојала од „боје која звучи“ и објекта од жице, као и од лоптица са природним плавим пигментом.

Испитанице сматрају да би на ове теме требало да се осврне управо Удружење ликовних умјетника Црне Горе кроз организовање предавања, трибина, разговара о томе како су визуелне уметнице дошле до „слободе“, самосталности, (само)поштовања, колико су имале подршку и солидарност друштва, колега и колегиница, а колико су морале саме да се изборе, како је текао њихов стваралачки развојни пут и сл. Такође, верују да је потребно иницирати истраживање у оквиру кога би се пописали радови и опуси жена које су „писале“ историју уметности црногорског поднебља, да би се, у оквиру неких тематских изложби и пројеката савременог стваралаштва изложиле и представиле, на пример, кроз видео презентације. Фундуси музеја се могу искористити за „осмишљавање неке напредније културне политike, као и преко потребних пројеката који би покренули црногорску визуелну сцену и отворили нове и до сада неразвијене контексте“⁸⁶, па и оне који се тичу феминистичког приступа у оквиру визуелних уметности.

⁸³ Излаже фотографије својих торзоа на више начина: у виду скулптура прободених шипком, кроз перформанс, преко фотографија и објекта. Тело је деперсонализовано и „отворено“ за нов начин посматрања, експериментисање и визуелизације.

⁸⁴ Уметница жељи да покаже да се на Балкану права моћ још увек проналази само и једино у мушкарцу, у ствари, у конструисаном патријархату, у којем је жена или повинована (на различите начине) или представља „украс“, „лутку без мозга“.

⁸⁵ Дају пример концептуалне уметнице Гордане Куч, која се бави идентитетом жене у контексту друштва, али и шире, универзалистички. На њеним инсталацијама, сликама, објектима, колажима, апстрактним радовима, „може се сагледати сложеност женског бића и ишчитати код да жена традиционално треба да се жртвује, да буде у сенци, што је уписано као део културног наслеђа (жена, мајка, сестра), а што све жене, свесно или несвесно, носе као терет у овом поднебљу“.

⁸⁶ Из разговора вођеног са Нелом Глигоровић 2. јуна 2021. године.

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора о проблемима и изазовима са којима се суочавају визуелне уметнице vezano за продукцију и презентацију њиховог стваралаштва

Кустоскиње примећују да визуелне уметнице, кустоскиње и уопште све жене у оквиру визуелних уметности и културе „често морају да балансирају између личног живота, личних борби, настојања и уметничког рада, његовог вредновања у јавности, у друштву“. Подсећају да још увек није разрешено оно што је најважније – вредновање и откупљивање радова уметница (уколико се уопште откупљују), те вредновање кустоског рада. Дакле, истичу да је и данас проблем како да визуелне уметнице наплате свој рад, али и како да придобију разумевање од стране своје средине јер је укорењено схватање да се рад уметница са мушки тачке гледишта процењује „као нека врста забаве, а не као животна потреба“. Такође, ретко је заступљена подршка од стране уметничких удружења, а постоје примери и уметница које се налазе у тешким ситуацијама а треба да плате целокупну своју изложбу, тако да потом не могу у неко догледно време поново да излажу.

“

Од визуелних уметница се увек више очекује него од визуелних уметника, а такође и колико год да жена, па и визуелна уметница или кустоскиња, уради нешто професионално, то се подразумева. Јер, у Црној Гори није било значајних сликарки, па сада друштво треба да се навикне на то”.⁸⁷

Испитанице наводе да је потребно више радити на освешћивању проблема не само међу младим уметницама него и у јавности, са циљем изналажења решења, подстицања другачијег размишљања и концепта деловања; треба допрети до Министарства културе, а онда и проширити поједине чланове (ставке) Закона о култури. Указују и на то да се ретко срећу пројекти који би се бавили друштвеним проблемима, питањима положаја уметница или побољшања њиховог живота, те да би Удружење ликовних умјетника требало то да иницира. Успостављање боље спрече између државе (Министарства културе) и музеја допринело би и јаснијем одређивању стратегије откупних политика, са циљем да се више новца опредељује за откупљивање дела визуелних уметница, а такође и за истраживање и пописивање где се која дела налазе.

“

Приметна је мања заступљеност визуелних уметница у музејским колекцијама Црне Горе, што је проблем новца али и откупних политика”.⁸⁸

Кустоскиње сматрају да су визуелне уметнице и даље у лошијем положају, управо због владајуће дискриминације; „по природи ствари, више су у 'потражњи' мушки уметници“, а

⁸⁷ Из разговора вођеног са Теодором Никчевић 1. јуна 2021. године.

⁸⁸ Из разговора вођеног са Љиљаном Караџић 2. јуна 2021. године.

такође има случајева да се визуелне уметнице одлуче на породицу, па се самоиницијативно повуку, неке и због болести. „Стога је важно подржати жене, оснажити их, олакшати им барем стваралачки рад јер носе и многе друге проблеме и терете, речју – створити једнаке могућности као што имају и њихове колеге“. Додају и да се лошији положај види и кроз хонораре јер не постоји јасно правило нити неки закон који би то регулисао – да се зна која су права и обавезе уметница а која су права и обавезе кустоса/киња. Наиме, тврде, никада се са сигурношћу не зна ко је за шта задужен и одговоран у самом продукцијском раду, с обзиром на то да су кустоси и кустоскиње често без техничке и материјалне помоћи, па „испада да су њихови договори са уметницама њихова лична ствар и да подразумева њихову личну организацију“.

Кустоскиње износе мишљење да кустоска пракса може да допринесе променама, али и она сама треба да се трансформише, да обухвати концептуализацију, контекстуализацију, сарађивање са локалном заједницом, рад на стварању нове публике, деловање кроз „јавне очи“, измену елитне позиције, „подмлађивање“ кадра итд. У свему томе, важно је стално усавршавање самих кустоса/киња, праћење збивања на локалној и регионалној сцени, па и шире, а потом и равноправни и заједнички рад са уметницама. Испитанице истичу да је важна посвећеност и подстицање визуелних уметница, потом стални друштвени ангажман, интерпретација њихове уметности. Предлажу отварање фундуза музеја и галерија, осмишљавање тема актуелних за ово поднебље, увођење трансдисциплинарности и активизма (деловање, мишљење) јер се данашњи феномени, друштвени и социјални, не могу посматрати без утицаја више дисциплина, различитих професија, вештина.

Потребна су нова ишчитавања, другачија форматирања (нарочито идеологије) свих феномена који се у Црној Гори, конкретно, још увек обрађују традиционално⁸⁹.

Даље, кустоскиње истичу да савремена кустоска пракса мора да буде повезана са просветом, образовањем, да проблематизује нове теме кроз друштвени контекст, да успешно ради на придобијању свих групација публике, да обезбеди методолошки план деловања и сл.

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора о односу ова два сектора у области кустоске праксе и о томе како се тај однос одражава на стваралаштво визуелних уметница

Како процењују, с обзиром на то да у Црној Гори није развијена независна визуелна сцена (независне галерије визуелне уметности ни не постоје), тек је у зачетку, институционални сектор је још увек јачи и стабилнији, и то у много већем проценту. Ипак, што се тиче независне кустоске праксе, она постоји, „али је проблем што није остварен преко потребан дијалог или прављење неких тимова на заједничким пројектима“. Кустоскиње сматрају да је то из разлога „што се негује поларизација и разједињеност а не комуникација и сарадња, заједнички

⁸⁹ Из разговора вођеног са Нелом Глигоровић 2. јуна 2021. године.

интереси и умрежавање“. Издавају невладину организацију „Институт за савремену уметност“ (ИСУ), чији су циљеви „развијање садржаја који рефлектују и промишуљају појаве и процесе у уметничком и друштвеном дискурсу Црне Горе, као и повезивање са сродним праксама међународног простора савремене уметности“⁹⁰ У оквиру Института делује неколико уметница које раде независне пројекте, умрежавају се са сличним, аплицирају преко конкурса и др.⁹¹

Што се тиче институционалног сектора, указују на то да две велике и битне институције са једне стране третирају традицију, а са друге стране савремени визуелни контекст, док културни центри по локалима делују врло осиромашено, скоро без икакве иницијативе, а одржавају се захваљујући личном ангажману појединаца. Даље, истичу и да „нема доволно едукативних програма за младе, као ни програма за усавршавање самих кустоса/киња; влада традиционалност, затвореност, без обзира на професионалност запослених“.

Из свега наведеног, кустоскиње примећују да визуелне уметнице, ипак, више сарађују са институционалним сектором, да су „сигурније у институционалне кустосе и кустоскиње“. Наравно, заступљени су и примери удружилаца визуелних уметница са независним кустосима/кињама и тада је то најчешће везано за пројекте и изложбе који подржавају нове технологије, инсталације, перформансе и сл. у оквиру савременог визуелног стваралаштва.

У плану је стварање мреже независних кустоскиња Западног Балкана, тако да се кустоскиње надају да ће то допринети да у Црној Гори и у оквиру визуелне сцене „профункционише“ маркетинг, заједничко организовање пројеката, међусобна сарадња независног и институционалног сектора и др. Институционалне кустоскиње истичу да њихове институције остварују сарадњу са независним сектором⁹², али спорадично, понајвише као техничка и логистичка подршка. Сматрају да је неопходно да се више ради на заједничким пројектима, али да је највећи проблем што то није решено на државном нивоу; држава би требало да понуди већу подршку цивилном, независном сектору да ова два сектора не би била у раскораку и у неравнотежи.

Генерално, влада летаргичност, атрофираност, а у свему томе је важно и питање мреже институција која очито не функционише, нема њихове међусобне комуникације; не постоји умреженост ни актера визуелне сцене, па је, самим тим, заступљен мали број путујућих изложби које настају као резултат кустоске сарадње, што би требало да се одвија макар једном годишње у пракси“.⁹³

⁹⁰ Видети: <https://ica-me.org/me/о-пама/>.

⁹¹ Наталија Вујошевић је на челу ИСУ, а уједно је и независна кустоскиња и едукаторка. Познат је њен кустоски концепт из 2020. године, „Будућност у рушевинама“, као део програма „Еколођа будућности“. Била је део пројекта и путујуће изложбе „Missing stories. Принудни рад у време нацистичке окупације. Поглед уметника“, отворене у Музеју савремене уметности Војводине у Новом Саду.

⁹² Кустоскиње наводе да постоје две независне организације визуелне културе које функционишу већ дуже време, мада су и њихове кустоскиње запослене у институцијама. Једина независна кустоскиња која ради већ две деценије је Светлана Раџановић, историчарка уметности, ликовна критичарка и кустоскиња. Кустосирала је изложбe у Црној Гори, као и у иностранству.

⁹³ Из разговора вођеног са Теодором Никчевић 1. јуна 2021. године.

Искуства и ставови кустоскиња институционалног и ванинституционалног сектора о присуству феминистичких теорија у кустоским праксама и о односу савременог стваралаштва и феминистичког деловања

Кустоскиње наводе да у Црној Гори нема академских могућности за бављењем или уопште изучавањем феминистичких тема. Наиме, кажу да на Универзитету Црне Горе за сада не егзистира ниједан програм родних студија, а такође ни одсеци који се баве културноисторијским наслеђем, а који су преко потребни за стварање мултидисциплинарне основе и образовања, али и истраживања везана за ову тематику.⁹⁴ Из тог разлога, многе визуелне уметнице и кустоскиње нису доволно едуковане у области феминистичких теорија, тако да не могу ни да их примене у својој савременој визуелној пракси. Кустоскиње се слажу да су феминистичке теорије нужне, најпре за освешћивање целог друштва, али и културних посленика, а потом и у сврху поновног обликовања историје уметности Црне Горе. Мишљења су да би управо млађе кустоскиње требало да се позабаве том врстом истраживања, на пример, „читањем“ радова из двадесетовековне визуелне уметности под утицајем феминистичких теорија.

”

То би био један од начина да се чује о новим феминистичким праксама у оквиру визуелних уметности и савременог стваралаштва, да не остане само на спорадичним и ретким иницијативама појединих институција, визуелних уметница, организација“.⁹⁵

Кустоскиње истичу да је веома пожељно и важно да се у трећој деценији 21. века коначно отвори питање положаја, проблема, идентитета жена, па и у визуелним уметностима; сматрају да је недопустиво што је то до сада било скрајнуто. Стога би свакако требало и кустоси/киње и визуелне уметнице што пре да почну да размишљају у том правцу, али и да се ангажују у смислу обрађивања феминистичких тема у оквиру изложби, пројеката. Предлажу организовање семинара и предавања из ове области, и наводе да би требало о томе чешће говорити, у чему би велику улогу имали/е ликовни/е критичари/ке и теоретичари/ке уметности.

”

Преко феминистичких теорија и образовања у области феминизма, уопште, могао би да се утре пут којим би нарочито младе визуелне уметнице требало да крену у освешћивању оног што имају право да раде и на који начин то желе да раде“.⁹⁶

⁹⁴ На постдипломским студијама „Историје, историје културе и историјске антропологије“, које су организоване од 2012. године у Историјском институту, у оквиру неколико предмета отварају се различита питања која се односе на историју жена у Црној Гори. Видети: „Žene i nasljeđe – Ka osnivanju Muzeja žena Crne Gore“, https://www.muzejzena.me/img-library/23/1523645887_zene-i-nasljedje-verzija-mala2.pdf, стр. 82.

⁹⁵ Из разговора вођеног са Љиљаном Каџаџић 2. јуна 2021. године.

⁹⁶ Из разговора вођеног са Миленом Мијовић Дурутовић 1. јуна 2021. године.

Кустоскиње примећују да свакако егзистирају позитивни појединачни случајеви историчара/ки и теоретичара/ки уметности који имају искуство у области феминистичких теорија, али се њихово мишљење и став тек повремено испољавају; критичко мишљење такође занемарује ову тему. С обзиром на то да је историја уметности окренута „великим мушким именима вајарства, сликарства, графике, и да се тек са 20. веком појављује већи број ауторки“, преко је потребно „објавити једну целокупну студију са феминистичке тачке гледишта, уз обавезно теоријско уобличавање“⁹⁷, у којој би аутори и ауторке истражили/е и повезали/е све информације, чињенице, податке који се тичу жена које су биле део историје уметности Црне Горе.

Закључују да је, с обзиром на то да у Црној Гори има доста проблематичних начина приступа женама који у ствари показују да и даље влада њихова потчињеност, а што је уочљиво и у области визуелног стваралаштва, неопходна платформа са феминистичком проблематиком. Кустоскиње су издвојиле више невладиних организација које се баве проблемима и идентитетима жена у данашњем друштву⁹⁸, али наглашавају да би све ове активности и иницијативе требало да се умреже, да сарађују и са савременим стваралаштвом и његовим актерима и актеркама.

Закључна разматрања

Поредећи резултате анкете спроведене са визуелним уметницама и податке из реализованих интервјуа са кустоскињама, закључујемо да се у много чему њихови ставови и искуства поклапају, односно да и уметнице и кустоскиње заступају слична мишљења поводом теме овог истраживања која се тиче идентитета визуелних уметница. Главна истраживачка тема се продубљује кроз четири подтеме преко којих смо могли да сагледамо у којој мери су визуелне уметнице заступљене на сцени визуелног стваралаштва, са којим се проблемима и изазовима срећу у свом раду, да ли преферишу да сарађују са институционалним или ванинституционалним сектором те колико феминистичке теорије инспиришу визуелно стваралаштво и кустоске праксе, у циљу већег обраћања пажње на визуелне уметнице од стране јавности, друштва и државних органа. Обрађујући ова питања, стекли смо и оквирну слику стања савремене визуелне уметности у земљама у којима је рађено истраживање, а које територијално припадају Балкану и, иако данас различитог статусног положаја у

⁹⁷ Из разговора вођеног са Љиљаном Караџић 2. јуна 2021. године.

⁹⁸ Издвајају: НВО „Нова“; Центар за феминистичку културу, на чијем је челу Наташа Нелевић, која је уредила публикацију „Историјска читанка: Жене у Црној Гори 1790–1915, а заједно са групом жена радила је на елаборату и покретању виртуелног Музеја жена Црне Горе; НВО „Анима“ из Котора – Центар за женско и мировно образовање који организује женски програм и студије и која је, на пример, са НВО *Expeditio*, такође из Котора, иницирала акцију „Историје које нема“, а први корак је био креирање мапе „женских простора“ у културном и историјском наслеђу ове средине. Такође, постоји Канцеларија за родну равноправност, Закон о родној равноправности у Црној Гори, док је, од 2014. године, Иницијатива за оснивање Музеја жена Црне Горе постала део Међународне асоцијације женских музеја (IAWM). Координациони одбор за оснивање Музеја жена Црне Горе је у периоду од 2013. до 2015. године иницирао више активности у циљу даљег развоја ове иницијативе, а међу њима је и пројекат „Инклузија родних приступа у управљање културним наслеђем у Црној Гори. Видети: „Žene i nasljeđe – Ка осниvanju Muzeja žena Crne Gore“, нав. дело, стр. 7.

европском политичком контексту, „памте“ културно наслеђе некадашње Југославије, делећи још увек одређене језичке и културне особености.

Наиме, савремена уметност је чвориште свих, па и друштвених тема, свега што савременог человека/жену фасцинира, покреће, тиши, а када је ангажована може да допринесе борби против застарелих схватања, те да укаже на потребу за друштвеним и другим променама увлачећи и публику у своје унутрашње процесе. У том смислу, сведочења визуелних уметница и кустоскиња потврђују и актуелност свих оних тема које су биле изнете током развоја феминистичке мисли, почев од недостатка основних социјалних и економских права жена, преко релативних суштинских грађанских избора и прилика, до разумевања разлика као полазишта „освајања слободе“ у уметничком изразу. Истовремено, учеснице истраживања откривају и механизме нових патријархалних културних образца, ослоњене управо на биолошке разлике између полова, али и на традиционалне праксе и предрасуде.

У оквиру истраживања присуства жена–визуелних уметница у савременом стваралаштву, подаци добијени из анкете са уметницама указују на то да скоро половина њих сматра да су оне данас још увек недовољно видљиве. Међутим, индикативно је то што известан проценат њих није о овом проблему уопште размишљао, а слично је и са појединим кустоскињама које кажу да нису толико обраћале пажњу на ситуацију по питању положаја и статуса жена као визуелних стваралаца. Ипак, истичу да ће, управо захваљујући актуелном пројекту, „Успон жене у култури на Западном Балкану“, почети више да се интересују за ову проблематику. Разлог недовољне освешћености вероватно се налази у томе што се и даље у нашој средини, односно региону, понављају устаљени обрасци понашања које и жене прихватају („баријера ћутања“), хтеле то или не. Наиме, примери одбијања, неразумевања, сукоба и у приватној и у професионалној сфери, који се заснивају на родним разликама, указују на то да је важно промишљати узроке, као и последице таквих појава, које често могу да имају „бумеранг“ ефекат. Стога, да би се начела проблематика о којој многи актери, односно актерке савремене визуелне сцене нису много размишљали/е или која је била занемарена, требало би више говорити о (не)присуности и (не)видљивости визуелних уметница у оквиру сцене. Наиме, проблем се види у родној (не)равноправности, али и отвореној дискриминацији, које се данас срећу у културним круговима, на уметничким академијама, у кустосирању, на тржишту визуелне уметности, као и у одабиру уметница/ка те у њиховој комуникацији са кустосима/кињама. С обзиром на то да у скоро свим земљама у којима је спроведено истраживање преовладава конзервативни став према женама генерално, то утиче на њихову маргинализацију и у визуелним уметностима, на њихово мање присуство у систему визуелног стваралаштва, мању заступљеност у музејским и галеријским збиркама и сл.

И визуелне уметнице и кустоскиње деле мишљење да је окружење у коме визуелне уметнице раде и стварају данас још увек у „патријархалним и политичким стегама“ јер се из бројних примера закључује да немају апсолутну слободу да „мисле критички“. Када отворено проговорају о неким темама које су и даље табу, бивају осуђене од друштва и старијих генерација чија се негативна реакција везује за њихове 'контроверзне' или 'провокативне' садржаје, називе радова или изложби, па чак и асоцијације. Такође, друштво их ретко перципира само као уметнице, односно актерке уметничке сцене, већ углавном има примарна очекивања у односу на њихову „биолошку улогу“. Да би истовремено одговориле свом

професионалном опредељењу и задовољиле средину у којој живе и стварају, приморане су да стално балансирају између различитих обавеза, да траже додатне послове због несигурне егзистенције (често ван своје професије), па и да запостављају каријеру.

С тим у вези, неопходна је и темељна промена увреженог схватања о женама–визуелним уметницама као инфериорнијим у односу на подразумевану доминантност мушкараца–визуелних уметника. Такође, да би се изградила свест јавности о овом проблему, кључно је добијање већег медијског простора за презентовање радова савремених визуелних уметница на атрактиван и иновативан начин, али и жена–визуелних уметница које су учествовале у писању историје уметности овог региона а које су остале невидљиве управо због дискриминационе културне политике која се водила и још увек се води. Иако су поједине кустоскиње мишљења да су жене–визуелне уметнице прилично еманциповане, те да се већа афирмисаност визуелних уметница свакако налази и у њиховим рукама, слажу се да и даље велику препреку за постизање равноправности представљају остаци патријархалног начина размишљања који се виде и у неосвешћености друштва да визуелне уметнице и даље стварају, чак, и када постану мајке.

С обзиром на то да је „визуелна уметност поље које је најближе истини“⁹⁹, управо се кроз њу може сагледати са чим се то жена данас идентификује у свом изразу и које поруке шаље свом окружењу. На основу добијених података, може се закључити да се у радовима визуелних уметница преклапају теме и мотиви интимног са питањима савременог света, уз истицање њихове интроспективне природе и размишљања о самоодређењу: „Шта сам ја као женаметница?“.¹⁰⁰ Највише проговарају о проблемима друштвених стереотипа и о томе да не желе да буду сврстане у једну категорију – мајке, пословне жене, уметнице, као и на тему насиља над женама. Када интерпретирају жељени идентитет промишљено, кроз одабрани медиј, било кроз фигурацију или апстракцију, перформанс или видео арт, данас све чешће и дигиталну уметност, али уз целовито осмишљену поруку и развијену идеју – онда се може јасно сагледати како заиста „живе тај свој свет“. Можда баш из разлога што су визуелне уметнице углавном прошле и проживеле оно што показују у својим радовима (или су то осетиле у свом окружењу), често користе приказ тела, (ауто)портрета који и јесу део њиховог живота, младости, интиме, сексуалности, сазревања и сл., преко којих могу да се ишчитавају различита значења.

Са једне стране, бављењем овим феноменом најчешће позивају на превазилажење родних/полних предрасуда, а са друге стране показују своју унутрашњу борбу, и то врло слојевито – залазећи дубље у одабрану проблематику тако да се осети њихова енергија и емоција. Али, о било чему да проговарају у оквиру својих радова (свакодневица, еколошко окружење, политика сећања, личне историје, људска права, женска борба, мушки-женски односи), карактеристично је да све више теже експериментисању са различитим медијима, процесима и поступцима у самим галеријским просторима, па и изван њих. То их на неки начин и подстиче у њиховом директнијем социополитичком ангажовању, сензибилисанијем „детектовању кризног стања друштва“, као и у одлучнијем слању јасне поруке на тему родне

⁹⁹ Из разговора вођеног са Биљаном Јотић 24. марта 2021. године.

¹⁰⁰ Из разговора вођеног са Тијаном Палковљевић Бугарски 29. марта 2021. године.

равноправности, онога што их притиска, што их чини осетљивим, несигурним, за страхове од захукталог света, за породична сећања и сл.

Визуелне уметнице углавном јесу свесне значаја који могу да пруже у актуелном тренутку својом уметношћу, као и важности бављења овом проблематиком, било експлицитно и јасно, било суптилно, имплицитно. Што се тиче кустоскиња, највише се оне из независног сектора труде да њихове идеје комуницирају са делима визуелних уметница и обрнуто, да буду медијатори између њих и друштва да би се више чуло о њима, њиховом положају, проблемима, па и да им помогну у јачању њихових позиција на сцени или у продаји радова и сл. Кустоскиње везане за институцију изјашњавају се да им тај положај „не дозвољава отвореније деловање“, али додају и да програми институција могу да се модификују у зависности од кустоских одлука, као и од програмских савета. Зато, суштинска ствар коју кустоскиње, како кажу, треба да негују у раду са њима јесте – различитост њиховог уметничког израза и уметничког медија које користе у складу са развојем савремених технологија, историјским условима који су довели до нове стварности, прожимања и кретања у систему визуелног стваралаштва. Наиме, ради се о питању личног односа, личног одговора, личне потребе, личне реакције визуелних уметница на стварност, а која утиче на њихову психу, мисли, стваралаштво.

Ојачани систем визуелног стваралаштва је такође база која је потребна да би могло да се утиче на измену угла посматрања визуелних уметница и њихових идентитета у друштву, култури, али и у другим областима. Док се то не постигне, требало би подстаки функционисање микро-сцена које би помогле да се отворе многа питања, па и „комплексне теме архетипова, манипулатије, трговине женама, потом њиховог прихватања живота, окружења, али и дигнитета, права, одлучивања, жртве, чему теже...“.¹⁰¹ Потребно је бавити се и едукацијом публике, па и самих стваралаца кроз изложбе, пројекте и друге активности. Када се буде обезбедила основна инфраструктура визуелног стваралаштва, онда би она могла да се надограђује и достигне свој вишедеценијски континуитет, „а не да се стално полази из почетка јер би свачији ентузијазам за ангажовањем тако нестао“¹⁰². Ово би допринело подизању свести о значају који може да пружи сваки/а појединачни/а кустос/киња и актер/ка визуелне сцене у актуелном тренутку својим избором уметница, начином презентације радова, ускостручном подршком, комуникацијом са јавношћу и сл.

Говорећи о проблемима и изазовима са којима се срећу, визуелне уметнице и кустоскиње најпре сагледавају ширу ситуацију која је везана за то да се, генерално, не одваја доволно новца за културу ни у једној земљи региона где је рађено истраживање, потом и да је подршка визуелним уметностима (визуелним уметницама/цима) од стране државе недовољна, а ни тржиште уметничких дела није регулисано. Зато је важно да се најпре промени однос друштва према уметности уопште, да се подигне свест о њеном значају, да држава покаже већу осетљивост и заинтересованост за проблеме у култури и уметности, да подстиче реализацију пројеката из области визуелног стваралаштва, да се створе достојанствени услови рада на свим нивоима, адекватни простори за излагање савремених дела (нарочито великог

¹⁰¹ Из разговора вођеног са Виолетом Калић 19. маја 2021. године.

¹⁰² Из разговора вођеног са Мирјаном Драгосављевић 31. марта 2021. године.

формата), па је тек онда могуће говорити о исправљању положаја визуелних уметница¹⁰³. Из истраживања се показује да је нерешено стање на пољу културе и уметности слично у свим пет земаља где је спроведено истраживање, у којима су визуелне уметнице често приморане да се „баве нечим другим и да буду нешто друго – да би могле да буду оно што јесу и да раде оно што воле“¹⁰⁴.

Стога је незаобилазно разматрање друштвеног, социјалног, политичког контекста у којем стварају визуелне уметнице, односно раде кустоскиње данас у земљама балканског региона, укључујући и оне интегрисане у европски политички контекст. Наиме, учеснице актуелног истраживања стварају данас у културном и уметничком простору који се са једне стране не налази више у оквиру „заједничког контекста и система“; са друге стране, ти сада „сужени терени живљења“ носе сваки своју „тежину прошлости, традиције, наслеђа“. Још увек културне политике ових земаља подржавају јавне културне институције, те је, како сматрају кустоскиње, и даље важно спровести њихову друштвено-културну реформу, оживети нове моделе културних и уметничких пракси, стално постављати питање њиховог значења и значаја, усмерити јавне институције културе и уметности ка сарадњи на европском нивоу, проширити простор слободе деловања...

Испитанице закључују да се у овим земљама недовољно проблематизују феминистичка питања, а управо би „мејнстрим“ требало да промовише, на пример, разматрање деловања жена у историји уметности, као и у савременом визуелном стваралаштву. „Феминизам је на Балкану приказан у негативном светлу, уместо као основно људско право на једнакост“¹⁰⁵, односно као начин размишљања о људским правима, о правима угрожених група, о различитости, о слободи и сл., па се дешава да се на његово помињање „збијају шале и користе сексистичке и шовинистичке конотације“¹⁰⁶.

Кустоскиње износе могуће начине за превазилажење недовољне видљивости уметница и за афирмисање њиховог стваралаштва. Управо савремене кустоске праксе носе у себи тежњу ка сарадњи, ка сусретању, ка размени искуства, ка изградњи регионалне мреже сарадница/ка, ка реализација гостујућих изложби, ка неговању „сцене унутар сцене“ која је, како је примећено, „закинута за видљивост“, и ка стварању својеврсне „платформе слободног изражавања“. Предлажу појединачну и групну, квалитетну и занимљиво осмишљену презентацију радова визуелних уметница јавности и ширем кругу људи; успешно промовисање њихових изложби на домаћој и међународној сцени, уз вођења и предавања; омогућавање продаје и откупу радова визуелних уметница; јачање колективса, удружења, кустоске мреже са циљем удруживања визуелних уметница и њиховог оснаживања итд.

Такође, „може изгледати као да су у појединим сегментима визуелне уметнице и кустоскиње у повољнијем положају од својих колега јер имају слободу избора, али су, ипак, у неповољнијем, јер у толиком избору долази до сопствених супротности. Свака од њих дође

¹⁰³ Из разговора вођеног са Маријом Радош 31. марта 2021. године.

¹⁰⁴ Из разговора вођеног са Биљаном Јотић 24. марта 2021. године.

¹⁰⁵ Из разговора вођеног са Шћипе Мехмети 17. маја 2021. године.

¹⁰⁶ Какав је третман визуелних уметница у друштву, па и у култури у целом региону, може да се сагледа кроз занимљив пример рада визуелне уметнице Марине Марковић која је на једном платну ружичастим концем изврзала реченицу: *How many art collectors want to buy your art?*, па је онда прецртала *to buy your art* и додала: *to fuck you* (из разговора вођеног са Славицом Попов 29. марта 2021. године).

до тренутка бескомпромисног настављања бављења својом уметношћу и заступања сопственог израза, иако не постоји материјални прилив ради обезбеђивања егзистенције¹⁰⁷. С обзиром на то да се дешава да њихове колеге, визуелни уметници и кустоси, поготово они утицајни, често користе своју позицију моћи и доминантни положај који имају, „визуелне уметнице морају много више да се труде, да улажу напор да би показале своје квалитете, а опет да не дођу у непријатну ситуацију“¹⁰⁸. Из свих наведених разлога, и кустоскиње и визуелне уметнице сматрају да је актуелни пројекат „Успон жене у култури на Западном Балкану“ користан управо и због идеје остваривања комуникације између уметница и кустоса/киња и премошћавања граница сваке врсте; наиме, „успостављањем повезаности кустоског и уметничког деловања, уз 'бележење' са једне стране стваралаштва а са друге стране писане и теоријске речи, можемо заједнички довести и до ближег разумевања ове проблематике од стране друштва“¹⁰⁹.

Стога је неопходно да се у савремену кустоску праксу укључи истраживачки, архивски, активистички, у сваком погледу трансдисциплинарни рад да би се повећали капацитет и креативност кустоскиња, да се врати кредитабилитет кустоскиња, подстакне њихова способност препознавања и виђења, у сврху неговања и промовисања постигнућа визуелних уметница. Наиме, много тога се може контекстуализовати из данашње перспективе, али све зависи и од начина вредновања прошлости, као и едуковања људи – како да се препозна нешто као вредност. Решење виде у неопходном заједничком иступању и њиховом раду на колективним делима визуелне уметности, те учествовању у проектним концептима који оснажују њихова права и позицију у друштву, помажу у решавању заједничких проблема, доприносе личном визуелном представљању и слободном показивању сопствених ставова. Залагање кустоса/киња би могло да буде везано за постојање плуралитета и диверзитета начина на који се о теми женског идентитета разговара, као и за подстицање на размишљање о овој теми кроз примере добре праксе једнако актерки савремене визуелне сцене и јавности. Визуелне уметнице сматрају да би у решавању њихових проблема највише удела могли да имају доносиоци одлука задужени за област културе и уметности на свим нивоима (на локалном и државном нивоу), а који би требало да се заложе за креирање нових стратегија и начина превазилажења постојећих перцепција родних разлика. Тема положаја жена данас је врло актуелна и присутна, чак, и код доносилаца одлука и у јавности, зато јесте изазов вратити јој важност коју је некада имала, а поготово је „оживети“ у сфери визуелних уметности¹¹⁰. Преко је потребна солидарност уметница/ка, кустоса/киња, институција културе, уметничких удружења, али од државе мора да крене иницијатива најпре за „деполитизацијом образовања, медија, а потом и визуелних уметности, социологије, антропологије

¹⁰⁷ Из разговора вођеног са Биљаном Јотић 24. марта 2021. године.

¹⁰⁸ Из разговора вођеног са Соњом Швец Шпањол 10. марта 2021. године.

¹⁰⁹ „Важно је и спровести истраживања из којих би се добили статистички подаци о доприносима, о реалним проблемима са којима се визуелне уметнице суочавају, о броју додељених атељеа, на пример, што би помогло у изједначавању вредности њихових радова са радовима уметника, као и у развијању свести нарочито код људи 'из бранше'“ (из разговора вођеног са Биљаном Јотић 24. марта 2021. године).

¹¹⁰ Из разговора вођеног са Тијаном Палковљевић Бугарски 29. марта 2021. године.

свакодневног живота”¹¹¹, да би се из другог угла и другим очима сагледали утицаји, као и ситуација на овом подручју.

Кустоскиње, али и визуелне уметнице сматрају да и институционални и ванинституционални сектор имају одређене предности и потенцијале, што зависи и од настојања оних који у њему раде – да ли ће дати максимум од себе или не – као и од финансијске, па и медијске подршке визуелном стваралаштву¹¹². Управо због различитог искуства и изазова, велики број визуелних уметница воли да сарађује и са једним и са другим сектором. Иако се процентуално више прикљањају независној сцени, поједине визуелне уметнице истичу да још увек немају искуства са ванинституционалним сектором, а да се институционалном сектору обраћају „по инерцији“. Независне кустоскиње објашњавају да је то из разлога што „институције диктирају уметничку сцену јер су то простори у којима се одвијају изложбе, истражује, објављују каталоги, публикације, монографије“¹¹³, док систем независних галерија није у потпуности развијен, а независна сцена визуелног савременог стваралаштва није довољно видљива.

Тако да, иако се запажа већи број одржаних изложби визуелних уметница у институцијама, то не значи да су оне и задовољније и да имају добру сарадњу са њима. Мада институције делују сигурније а кустоскиње стручније, иза себе имају већу администрацију која стоји „попут зида“ између њих и уметница. Визуелне уметнице примећују и да су конкурси често „намештени“, као и да је „неопходна веза“ да би се излагало јер се предност даје већ афирмисаним ауторима/кама. Највише су незадовољне нефлексибилношћу институција, у смислу да запослени у њима ретко пристају на нове изазове и „померање граница“ у својој пракси, али и да не аргументују свој избор уметница/ка. И према мишљењу поједињих кустоскиња, оно што недостаје институционалном сектору јесте „спремност на деловање“¹¹⁴, па је независни сектор „преузео задатак“ да указује на извесне проблеме и занемарене аспекте, да привлачи „неку другу, занимљивију публику“ и отворено проговара о „забрањеним“ темама, попут положаја жена данас, њиховог спутавања, дискриминације и сл. Ипак, визуелне уметнице закључују да им није толико значајно са којим сектором сарађују, већ ко им од кустоса/киња пружа могућност за слободним изражавањем идеја, уме да „препозна“ квалитет у оном чиме се баве, разуме комплексност продукције њиховог рада, омогућава сигурност у квалитетној (ре)презентацији опуса и сл.

Кустоскиње и једног и другог сектора закључују да би требало савладати препеке које постоје између њих креирањем партнёрства и сарадње, између осталог, и са циљем обликовања различитих контекста, идеја, идентитета, пружања стабилне подршке визуелним уметницама у њиховим стваралачким настојањима. Иако су ретко радиле изложбе и пројекте на тему јачања женског идентитета, кустоскиње теже да својим ставом покажу отвореност и солидарност са женама–визуелним уметницама, да подрже сваку иницијативу и акцију која се бави правима и јачањем жена у оквиру савременог визуелног стваралаштва, да буду инволвиране у пројекте који се тичу положаја и истицања идентитета жена у визуелним уметностима, да допринесу професионално овом питању и проблему кроз указивање на

¹¹¹ Из разговора вођеног са Иванком Апостоловом Баскар 19. маја 2021. године.

¹¹² Приметно је да су често самосталне кустоскиње почеле као институционалне, односно да су радиле у оквиру институција, па су се одвојиле и започеле независну кустоску праксу.

¹¹³ Из разговора вођеног са Биљаном Јотић 24. марта 2021. године.

¹¹⁴ Из разговора вођеног са Мајом Флајсиг 16. марта 2021. године.

неравноправности и неправилности како у друштву, тако и у култури и савременом стваралаштву.

Кустоскиње поручују да је неопходно да визуелне уметнице „освоје“ већу видљивост у јавности и да добију простор за рад једнак са оним који имају визуелни уметници. А то је могуће понајвише преко институционализације система подршке визуелним уметницама и спровођењем више иницијатива које су везане нарочито за дефинисање регулативе која се односи на родну равноправност у оквиру Закона о култури, односно културних политика у оквиру Закона о родној равноправности. С тим у вези јесте и потреба да визуелне уметнице и кустоскиње постану свесније какве законе желе, за шта желе да се изборе и на који начин да створе те услове (на пример, преко едукације и жена и мушкараца о поштовању, подршци, солидарности са женама–визуелним уметницама).

И кустоскиње и визуелне уметнице се слажу да је неопходно да више и чешће сарађују на заједничким пројектима и у оквиру институционалног и у оквиру независног сектора, али тако да свако у свом домену и делу посла „нађе интерес“; такође, важна је и већа отвореност у међусобној комуникацији да би се сарадња одвијала на обострано задовољство, али и да би се остварио континуитет личног и јавног деловања кустоскиња и визуелних уметница. Њихово мишљење је да би ово могло да се реализује управо кроз систематско организовање фестивала, трибина, салона, стручних предавања, тематских дружења, „онлајн“ презентација, дигиталних платформи, медија¹¹⁵, али и удруживањем са другим облицима феминистичког деловања, по могућству уз ангажовање већег тима сарадника/ца. Иза свега тога би требало да стоји и добро осмишљен маркетиншки план, а битно је и повезивање са публиком, креирање различитих садржаја за више интересних група, те комуницирање на релацији уметница – кустос/киња – публика. Све ово може да помогне да тема вредновања рада и јачања позиције визуелних уметница уђе у све поре друштва не би ли се променила свест људи. Наиме, „када се о нечemu говори доволно дуго, онда постане део свакодневице, људи почињу то да прихватају, добија се на ефикасности“¹¹⁶. Спорадично, сви ови наративи се провлаче између других тема, али делује као да се избегава фокусирање на суштину.

Но, како би ишли у корак са очекивањима визуелних уметница и прилагодиле се свим променама на сцени визуелног стваралаштва, па и већем обиму послана, кустоскиње би требало да добију и већу подршку од институција, али и од ванинституционалних организација. Савремена визуелна уметност се стално мења, те да би ишли у корак са њом, морају да проширују своје искуство, да стичу нова знања у оквиру своје струке, да се едукују из области нових медија и вишемедијске уметности. Кустоско деловање се огледа понајвише у организовању групних изложби, на којима се могу спојити радови визуелних уметница свих генерација у заједничке наративе и тиме допринети јачању и давању идентитета локалној ликовној сцени; као медијатори, у овом случају између уметница и публике, поготово у институционалном сектору – важно је да се кустоскиње повежу са оним што уметнице стварају, да сагледају актуелну ситуацију из њихове перспективе, да иницирају платформу где би уметнице представиле своје идеје, да осветле оно што их „спотиче“...

¹¹⁵ Из разговора вођеног са Валентином Радош 10. марта 2021. године.

¹¹⁶ Из разговора вођеног са Романом Текић 9. марта 2021. године.

Визуелне уметнице су подељене што се тиче уверења колико феминистичке теорије и праксе заиста могу да утичу на (п)остваривање процеса уважавања принципа, захтева и права који припадају жени у визуелним уметностима. Кустоскиње пак сматрају да се визуелна уметност, па и кустоски концепти могу сагледати као погодан простор за феминистичка деловања. Наиме, „продуковање новог знања покреће критичко мишљење“, а преко њега се отвара пут и до проблематике положаја појединца у друштву, конкретно – жена. Јер, „прича“ о жени, њеним идентитетима и њеном положају у друштву, култури, уметности, као и свест о потреби еманципације жена мора да се развија и надаље, а „савремена уметност се и дотиче најрелевантнијих питања данашњице јер је њено да стално истражује, али и да укаже вишим инстанцима на решења“¹¹⁷. Може да помогне у „отварању нових демократских и алтернативних простора уметничког деловања и кустоских пракси“¹¹⁸, у којима ће се исказивати и заступати женски креативни рад, расправљати о њему, о начину препрезентовања жене, о доприносу које су жене оставиле у овој области, као и о потреби за реконтекстуализацијом историје уметности (што би можда свака земља региона требало да уради на свом примеру), о чему би се затим едуковала јавност. Веома је важно и да се кустоскиње и кустоси, историчари и историчарке уметности, теоретичари и теоретичарке, као и критичари и критичарке визуелних уметности ангажују кроз писање, критику, разговоре, трибине, преко друштвених мрежа и сл., да би се ове теме вратиле у поље јавног дискурса јер је, иначе, тешко деловати на прави начин, доћи до грађана и утицати на доносиоце одлука¹¹⁹. Потребне су и проектне иницијативе (регионалне, државне), у оквиру којих би нагласак био на визуелним уметницама, са циљем сензибилисања јавности по питању њихове веће видљивости и уравнотежавања очекивања и улоге визуелних уметника и визуелних уметница.

С обзиром на то да и визуелне уметнице и кустоскиње примећују да су феминистичке и друге уметничке теорије и праксе недовољно присутне у визуелним уметностима земаља региона, неопходно је остварити њихово приближавање, управо са циљем подизања свести о позитивној дискриминацији у свету визуелног стваралаштва кроз иницијативе којима се упозорава на постојање извесних проблема у друштву, у овом случају положаја визуелних уметница, и потребе да се оне ојачају у сваком погледу. Наиме, да би се трансформисао и институционализовао другачији однос уметничких теорија и пракси према женама у историји уметности, као и у савременом визуелном стваралаштву, у смислу критике њихове препрезентације и стереотипа, а јачања њихове (само)свесности – друштвене, културне, психолошке, уметничке – кустоскиње су мишљења да би требало више порадити на промени односа саме струке према феминистичким питањима и на њиховој већој заступљености у оквиру савремене визуелне уметности. То „место спајања“ могло би да буде погодно за истицање слободе женског визуелног стваралаштва, за подстицање уметница да кроз своје

¹¹⁷ Из разговора вођеног са Славицом Попов 29. марта 2021. године.

¹¹⁸ Из разговора вођеног са Бранком Хлевњак 15. марта 2021. године.

¹¹⁹ Са једне стране, „ако критика није доступна у медијима, односно јавности, или ако се цензурише јер некоме не одговара“, онда се не може стећи ни права слика о стању у овој области, нити може да се види колико се променио однос према овом питању или неким другим горућим темама, па ни у ком смеру. Са друге стране, често недостаје „добра ликовна критика“ јер су ретки историчари уметности који су специјализовани за бављење ликовном критиком, а takoђе и новинари који су специјализовани да прате културу (из разговора вођеног са Љиљаном Карапић 2. јуна 2021. године).

радове могу отворено да „кажу“ оно што имају а да не буду „осуђене“ од стране друштва, породице, партнера, па и од стране колега и колегиница.

Али, требало би о томе више да се промишља, говори, предузима у оквиру струке, не очекивати увек од државе и друштва да се нешто промени. Јер, „управо сама могућност делања уметница и кустоскиња, и бављења оним што воле и желе, треба да пробуди свест и једних и других да су жене у неко раније време морале да се изборе за то“¹²⁰.

Кустоскиње показују да их питања о правима жена дотичу, али истичу да имају осећај да се враћају уназад, „на почетак борбе“, односно да се положај жена у међувремену није много поправио, него је чак и урушен. Зато, сматрају да има „још доста корака да се направи“ не би ли визуелне уметности почеле да се посматрају у светлу феминистичке проблематике. На томе би, претпостављају испитанице, можда млађе генерације кустоса/киња, уметника/ца, историчара/ки и теоретичара/ки уметности требало да раде, на пример, приређивањем ауторских изложби са уметницама (али не само кроз њихово „пласирање“ или „пуко присуство“ већ и подробнијим бављењем њиховом уметношћу и идентитетима), деконструисањем постојећих наратива о женама, друштвеним контекстуализовањем њихових радова, интерпретацијом њиховог стваралаштва са различитих аспеката, а поготово чешћим осмишљавањем друштвено ангажованих пројеката који обрађују тематику идентитета жене. Закључују да је незаобилазно да кустоска пракса подразумева и упознавање са феминистичким теоријама и истраживањима, али и да се у језичком погледу направи помак у смислу његове применљивости у уметничком уобличавању.

Стога је применљива идеја да је потребно и сасвим извесно да се успостави шира, чвршћа и на неки начин популаризација платформа са феминистичком проблематиком, у оквиру које би се отворила расправа о актуелним друштвеним, културним, уметничким проблемима у које спада и положај жена–визуелних уметница, њихово животно и стваралачко искуство. Тако би се омогућило да уметничке, па и феминистичке теорије не буду само уско презентоване, одвојене од свакодневног деловања, од излагаштва, од реалног живота савремених визуелних стваралаца. Створили би се услови за њихово имплементирање на ширем нивоу, али тако да се не изазове антагонизам код јавности, већ да се ради на приступачности ових теорија у сваком погледу. Та платформа би представљала својеврсни осмишљени простор заједнице жена–визуелних уметница са циљем њиховог промовисања и охрабривања током стваралачког рада, али и у свакодневном животу, као и међусобног подржавања и помагања на њиховим појединачним и самосталним креативним путевима .

Према оцени визуелних уметница, као и према запажању кустоскиња, у савременим уметничким и кустоским праксама није у довольној мери присутна међусобна солидарност, подршка, разумевање, брига. Зато је важно заједничким снагама радити на томе кроз међусобну сарадњу и повезивање, већу проактивност и стално залагање за проширење простора излагања визуелних уметница, освешћивање проблематике положаја жена у систему визуелног стваралаштва, са циљем освајања позиције које заслужују барем у једнакој мери са њиховим колегама. У ширем аспекту – бавити се дугорочним креирањем кључних промена у друштву које су потребне за његово „оздрављење“, и то управо преко

¹²⁰ Из разговора вођеног са Јасном Коцувићем Штукељ 11. маја 2021. године.

повећања присутности жена у колективној слици друштва и сцене и превазилажења владајућих предрасуда о типичном „женском изразу“, „женском свету“, „женској уметности“, „женском принципу“. Кустоскиње запажају да је, такође, важно да „жене почну да живе феминизам“, да у пракси подаре веће охрабрење једна другој, да потпомогну различите женске енергије и идентитете, да покажу већу уједињеност. Јер, „није битан само професионални однос него још више – људски однос, посматрати женску особу кроз њену јачину, а не кроз њену слабост“.

И визуелне уметнице и кустоскиње морају да буду организованије и снажније да би се избориле за себе, да раде на умрежавању, солидарности, проналажењу начина да питања везана за њихов положај буду постављена као важна и као она која би требало да преусмере токове савременог стваралаштва. Наиме, иако се испитанице слажу да је „феминизам нормалност здравог друштва“, те да постоје заједнички интереси и слична мишљења и код визуелних уметница и код кустоскиња, из добијених података можемо да закључимо да нису спремне нити мотивисане да самостално дођу до решења дате проблематике или да барем предложе заједничко решење – понајвише због недостатка комуникације.

Дакле, и визуелне уметнице и кустоскиње истичу да је неопходна трансформација, која мора и може да се одигра на суптилан начин, и то „изнутра“, у самом друштву, институцијама, тако да се искористе одређене добре позиције и да се континуирено заговарају еманципаторске идеје и инсистира на једнакости међу половима. Када се буде обезбедила таква основа, изменили непримерени културни обрасци и променила свест код људи, и у визуелном стваралаштву ће жене имати једнаке могућности за рад и напредак. Потребно је превасходно почети од дубљих промена у друштву: укључити у васпитање и образовање још од дечјег узраста тему родне равноправности, едуковати грађане у превазилажењу друштвених и политичких стереотипа, указати на изузетну вредност жена у развоју историје, културе, уметности.

Кустоскиње подсећају на то да је женама пре сто година било тешко да буду прихваћене, иако их је било изузетних и у уметности, политици, дипломатији, али данас делује као да су назадовале, као да се не боре на прави начин за своју позицију и да им је лично много теже да поново „крену путем еманципације“. Зато би „решавање женских питања“ требало почети решавањем притиска који постоји у друштву према женама, борбом против владајућих стереотипа, а та тема је важна нарочито у земљама региона где и даље мушкарац доминира над женом. Тако може да се пружи један посебан угао посматрања „жена о жени“ и да се одговори на питање – шта може да се сазна о савременим кретањима у визуелној уметности и на који се начин она разуме данас, односно како се та стварност пројектује у савременом визуелном стваралаштву жена.

У свему томе, како наглашавају испитанице, важно је умрежавање, сарадња, повезивање, комуникација, речју – „окупљање“ жена из области визуелних уметности, дигиталног маркетинга (презентовања уметности у област културе), културне дипломатије, ауторских

права, преко снимања документарног серијала, организовања предавања, потом округлих столова, као и оснивањем мреже кустоскиња, осмишљавањем резиденцијалног програма. То су све разрађени начини (у оквиру актуелног пројекта Биљане Јотић) којима је могуће проширити контекст деловања у садашњем тренутку савремености и документовати га, са крајњим циљем – допрети до жена–визуелних уметница да би свесно почеле да мењају свој начин размишљања (или пак да би од незинтересованих особа постале проактивније). Кустоскиње сматрају да је сада добар тренутак да се о томе говори и да се одиграју промене везане за феминистичку проблематику и у оквиру визуелних уметности.

Постоје и удружења уметница, у оквиру којих се оне саме организују на пројектима, тако да, како закључују кустоскиње, „жене имају све моћнију улогу у уметности“. Поједине кустоскиње сматрају да је „лок даун“ због епидемије „ковид-19“ довео до враћања традиционалних улога жена и мушкараца, до уназађивања жена и на физичком и на психичком плану. Указују да би управо теоретичари културе требало да се фокусирају на поновно промишљање приватног, колективног, па и женског простора, у смислу да је јавни али и породични простор постао интолерантан за мањине и стога је добар тренутак за „гласнију борбу“ и освајање права друштвено маргинализованих група те истицања различитих идентитета. Стога би актуелна ситуација заправо морала да се усмери ка отворенијој популаризацији феминизма, који је до сада посматран као „микропроблем“ – да поново „изрони“ или ће се дефинитивно „учаурити“ као маргиналан и непотребан.

Резултати анкета, као и сведочења и сугестије визуелних уметница и кустоскиња које су учествовале у овом истраживању упућују пре свега на поновно промишљање не само економског положаја и друштвених, хијерархијских позиција савремених визуелних уметница већ и њихових идентитета, у смислу очекиваних уверења о њима. Питање родног разликовања стваралаца у односу на закључке истраживања не открива се као политичко већ као људско, с обзиром на то да га намеће истовремено социјални контекст и савремени визуелни уметнички опус. Стога је и циљ истраживања, заједно са препорукама које следе, у сагласности са дефинисаним циљевима целокупног пројекта чије је оно део. Дакле, суштина овог истраживања, једнако као и пројекта, није да се нагласе разлике између жена и мушкараца у савременим визуелним уметностима и друштву, већ да се уклоне субверзивни и деструктивни ефекти тих разлика.

Према речима Биљане Јотић, ауторке пројекта, главна намера је – „да се мисаоно изједначе уметник и уметница, женско и мушки, у један апсолутан појам. Док се та два појма не изједначе, постоји потреба да се жена оснажује, да се подстиче уметнички израз жена, да се посматрају различити идентитети жена–визуелних уметница и да се кроз уметнички рад приступи питању шта је то са чиме се жена данас идентификује кроз специфичне изразе у оквиру свог визуелног стваралаштва. Такође, суштинска ствар коју треба неговати јесте различитост њиховог уметничког израза, уметничког медија које користе у складу са развојем савремених технологија, историјских услова који су довели до нове стварности, прожимања, кретања.“

Препоруке

Савремена визуелна и кустоска сцена срећу се са бројним проблемима у свакој земљи региона Балкана у којој је рађено актуелно истраживање, а што се показује управо из разговора вођених са кустоскињама, као и из отворених питања визуелних уметница. Одговори испитаница представљају драгоцене путоказе који могу бити узети у обзир у процесу доношења одлука о приоритетима националне и локалне културне политike, поготово што се поклапају са општим стањем у овој културној делатности. Према њиховом мишљењу, неопходно је да се најпре разреше недостаци који постоје већ дуже време у култури, а потом и на савременој визуелној сцени, због којих је тешко кренути у суочавање са специфичним проблемима, па и конкретније говорити о положају визуелних уметница у оквиру овог система.

На општем плану, постоји потреба за остваривањем достојанstвених услова функционисања, односно унапређења система визуелног стваралаштва, што зависи од стања у националној и локалној културној политици. Управо се инструментима и стратегијама културне политike може подићи капацитет и система визуелног стваралаштва, у смислу подстицања правца деловања установа и запослених, али и организација, као и њихових приоритета (планирање рада, правилно распоређивање материјалних и људских ресурса, акциони и финансијски планови, ниво учешћа публике, евалуација рада итд.). С обзиром на то да би у превазилажењу недостатака, па и креирању културне политike требало да учествују једнако и актери система визуелног стваралаштва, важно је колико су националне и локалне културне политike јасно дефинисане и транспарентне, те у којој мери обухватају и стратегију подстицаја, односно развоја визуелног стваралаштва.

Стога је најважнија препорука институцијама да преко усвојених националних стратегија развоја културе, предвиђених законима у области културе, а у чијим предлозима партиципирају бројни субјекти – раде на доношењу закона и подзаконских аката управо за област визуелног стваралаштва. Да би се стратегије културног развоја спровеле, доносе се акциони планови којима се дефинишу циљеви, мере, активности, очекивани резултати, индикатори праћења, носиоци и партнери у остваривању постављених задатака. У оквиру савременог визуелног стваралаштва, у државама у којима је рађено ово истраживање, веома се полаже на: дигитализовање савременог визуелног стваралаштва ради квалитетнијег очувања садржаја и омогућавања његове доступности свим социјалним и старосним групацијама и осетљивим групама; затим, на професионализацију и модернизацију система визуелних уметности и јачању капацитета рада установа и организација; на равномерни развој система визуелног стваралаштва; потом и на регионално повезивање и интернационализацију, као и на развој публике и партиципацију.

Неопходно је:

- унапређење стандарда излагачких пракси (развијенија излагачка инфраструктура, развијеније тржиште, адекватнија техничка опремљеност, развијенији начини презентације, интерпретације и контекстуализације савремене визуелне уметности,

- ревитализовање напуштених објеката ради претварања у атеље, стварање „хабова“ различитих типова стваралаштва и сл.);
- пружање подршке пројектима критичког мишљења, професионалној критици, истраживањима у области визуелног стваралаштва (рад на анализи стања, успостављању различитих механизама, креирању платформи и сл.);
 - доедуковање и обучавање стручног кадра у оквиру визуелног стваралаштва на свим нивоима кроз програме целоживотног учења и размене;
 - реализација нових конкурса и подршке за кустоске пројекте, за младе уметнице/ке, за разноврсне иницијативе и продукције;
 - унапређење сарадње и дијалога институционалног и ванинституционалног сектора (јавно, приватно и цивилно партнерство у оквиру савременог визуелног стваралаштва, са циљем учествовања у предлагању стратегија за развој визуелне уметности заснованим на професионалним праксама);
 - подржавање квалитетних пројеката који се реализују у мањим и неразвијеним срединама и који омогућавају повезивање стваралаца из различитих локалних средина (јачање и ширење културе и олакшано бављење стваралачким радом ван великих градских центара);
 - развијање савремених концепата ликовних колонија и њихово умрежавање на националном и међународном нивоу;
 - презентовање домаћег визуелног стваралаштва у иностранству, на међународним манифестацијама (већа видљивост) и повећање броја визуелних уметника и уметница укључених у пројекте са професионалцима из региона и шире (пројекти размене);
 - стимулисање пројекта визуелног стваралаштва са вишом степеном партиципације и рада са публиком (излагање савремене визуелне уметности у јавном и негалеријском простору и установама са циљем њене веће доступности), као и аматерског стваралаштва и стваралаштва националних мањина;

Према мишљењу визуелних уметница и кустоскиња, у реализацију ових циљева требало би да учествују сви нивои власти (министарства, аутономне покрајине, јединице локалне самоуправе, установе културе, репрезентативна уметничка удружења организације цивилног друштва из области визуелних уметности, самостални уметници/це и други професионалци из области визуелних уметности...). У складу са наведеним циљевима (препорукама), испитанице су изнеле још неке које би биле од значаја за живљу и активнију сцену савременог визуелног стваралаштва, као и за повећање видљивости савремених визуелних уметница и уметника, те решавање њихових социјалних и материјалних проблема:

- подстицање функционисања микро-сцена¹²¹ у оквиру савременог визуелног стваралаштва;
- развијање информационог система, у смислу мапирања визуелних уметница и уметника и креирања базе података на националном нивоу (ради олакшаног одабира кустоса и кустоскиња, а самим тим и већег квалитета кустосирања);

¹²¹ Као својеврсне идејне и контекстуалне целине, микро-сцене чине индивидуалне кустоске праксе и уметничке опусе који заједно доприносе одржавању континуитета и плурализма ауторских израза неколико генерација. Видети: <https://msurs.net/index.php/sr/izlozbe/arhivaizlozbe/izl2016/578-contemporary-thesaurus-29-24-2017>.

- формирање мреже сарадника/ца у области визуелног стваралаштва, као и охрабривање сарадње субјеката у области визуелног стваралаштва и привредних субјеката кроз спонзорства, донације, конкурссе;
- омогућавање већег износа средстава који визуелно стваралаштво користи из организација и фондова ЕУ;
- подржавање пројеката којима се у медијима афирмишу и чине доступним дела и садржаји у области савременог визуелног стваралаштва;
- праћење конкурса у области визуелног савременог стваралаштва, укључујући и конкурсе Креативне Европе Србије, и њихова промоција на интернет страницама установа културе, галерија, уметничких удружења.

Када је у питању положај, видљивост и идентитет визуелних уметница, на основу извештаја и закључних разматрања истраживања о стању и идентификованим проблемима, кључна препорука је да би из установа културе, уметничких удружења, организација цивилног друштва из области савременог визуелног стваралаштва требало да крене иницијатива за борбу против владајућих стереотипа и садашњег положаја жена–визуелних уметница. То се, такође, односи и на креирање новог концепта релација у оквиру ове области „који би био више усмерен на улогу жена у култури и друштву, односно родну равноправност“¹²². На основу истраживања следи да је неопходно повезивање институционалног и ванинституционалног сектора у области савременог визуелног стваралаштва, као и давање већих могућности визуелним уметницама у оквиру излагачке политike галеријских, музејских простора. Такође, у оквиру њихове пословне и излагачке политike неопходно је:

- промовисати вредности родне равноправности, улогу жена у савременој култури, друштву, стваралаштву (кроз изложбе, перформансе, трибине, предавања, дебате, фестивале и сл.), преко једнаке заступљености визуелних уметника и уметница у галеријским и музејским збиркама и на изложбама, на уметничким академијама, али и једнаког вредновања њихових радова приликом продаје, једнаких хонорара и сл.;
- бавити се откупљивањем дела визуелних уметница (увести откупне родне политике у музеје и галерије), организовањем аукција њихових радова, али и такмичења и изложби са акцентом на родним темама у савременом визуелном стваралаштву;
- континуирано радити са различитим циљним групама (од најмлађих до најстаријих) преко акција културне анимације, едукације и других активности, а у сврху повећања нивоа знања и информисаности грађана о различitim друштвено-културним питањима у која спадају и она везана за положај жена у култури и визуелним уметностима;
- приближити јавности и медијима визуелно стваралаштво жена–визуелних уметница кроз истраживања депоа музеја и постојећих збирки галерија, као и кроз истраживачке пројекте који би обухватили жене које су стварале на одређеној територији у ранијем времену;
- спроводити истраживања из којих би се добили статистички подаци о реалним проблемима и „бројевима“ са којима се визуелне уметнице суочавају, са циљем стицања увида, спровођења мера и преузимања акција ради изједначавања вредности

¹²² В. Милановић, Б. Субашић, Б. Опачић, нав. дело, стр. 106.

њихових радова са радовима уметника, као и „освешћивања“ припадника и припадница „из бранше“;

- обезбедити већу медијску пажњу визуелним уметницама;
- обезбедити родни баланс у додели највиших стручних награда, рангирању радова на групним изложбама, као и у националним збиркама;
- обратити већу пажњу на жене које се баве одређеним врстама визуелне уметности у којима су традиционално доминирали мушкарци, као што су вајарство, дизајн, фотографија;
- обезбедити подршку променама језичких родних политика израдом промотивних материјала, са циљем постизања равнотеже и једнакости уметница и уметника, тј. подизања свести у јавности о равномерној родној заступљености стваралаца;
- укључити децу и младе у креирање садржаја који поштују и афирмишу принципе родне равноправности, у сарадњи са школама, канцеларијама за младе, организацијама цивилног друштва¹²³;
- организовати (до)едукације кустоса и кустоскиња у установама културе и организацијама визуелног стваралаштва у иновативној кустоској пракси, што подразумева и укључивање феминистичких теорија и пракси, теорија родне равноправности и сл.);
- организовати едукацију визуелних уметница у области маркетинга, ради боље презентације њихових радова, затим у области организације и архивирања, као и у области предузетништва (развити службе које би помогале уметницама у тим областима);
- популарисати садржаје из области савременог визуелног стваралаштва који се тичу идентитета визуелних уметница кроз укључивање публике у њихову презентацију и организацију (са циљем бољег разумевања положаја и потреба жена, као и визуелних уметница у друштву);
- осмислiti стратешки кампање и посебне програме у циљу друштвеног освешћивања традиционалног посматрања родних дуалитета и промовисања стваралаштва визуелних уметница у јавности.

С обзиром на то да се у земљама које су учествовале у овом истраживању примећује донекле различита ситуација која се тиче (не)постојања развијене регулативе о родној равноправности или посебних националних стратегија, акционих планова и сл., овде ћемо изнети генералне препоруке које се могу на одређеним инстанцима применити у свакој држави. Поменути закони и стратегије се могу доносити од стране министарстава надлежних за људска права, али је у надлежности и других органа и тела јавне власти (Влада, министарства, координационе тела за родну равноправност, јединице локалне самоуправе, организације, јавне установе и др.), такође, креирање, спровођење, праћење, заштита, унапређење остваривања родне равноправности у различитим областима за које су надлежни.

Интервјуисане кустоскиње и анкетиране визуелне уметнице очекују помоћ највише од државне и локалне власти, као и од институција културе, уметничких удружења, па и

¹²³ Исто.

кустоса/киња, стручне јавности, медија, али истичу да је културна политика недовољно подстицајна, те да не постоји системска и законска подршка нарочито женама у области визуелних уметности. Сматрају да би сви институционални актери требало да буду отворенији у погледу практичне примене родне једнакости и у области визуелног стваралаштва. Према запажањима, искуствима и ставовима кустоскиња и визуелних уметница, износимо препоруке доносиоцима одлука (министарство надлежно за културу и друга надлежна министарства, покрајински секретаријат, јединице локалних или регионалних самоуправа). Препоруке су повезане са потребом за већом подршком државног сектора у подизању свести о значају културе за друштво кроз јачање галеријског система, друштвене акције, едукацију грађанства, између осталог, и о родној равноправности и важности присутности жена у свим аспектима нашег друштва, па и у савременом стваралаштву; затим, са потребом за финансијском подршком, односно већим материјалним и финансијским средствима за продукцију и презентацију радова (нарочито економски угрожених уметница, самохраних мајки...); са потребом за променом материјалних и радних услова за визуелне уметнице, за стварањем бољих могућности за продају радова (организовање тржишта уметничких дела¹²⁴), за већом подршком и вредновањем од стране локалне заједнице и целокупног друштва, као и за једнаким учешћем у процесу одлучивања у култури. Првенствено је важно да се формулишу планови развоја културе са циљем систематског решавања проблема у култури, дефинисања кључних питања од важности за културни живот и културни развој. Стога, из угла интервјуисаних кустоскиња и анкетираних визуелних уметница, износимо препоруке институцијама.

- Важно је доношење стратешких планова (плански акти) на свим нивоима са постављеним циљевима (приоритетима) везаним за већу афирмацију и заступљеност жена у култури, у овом случају визуелних уметница (једнаки третман у раду, продукцији, презентацији, напредовању, вредновању, продаји и сл., са уметницима), али и за њихову посебну заштиту током трудноће, односно материнства¹²⁵, рада од куће. Ова препорука се односи на разматрање предлога за социјалну и сваку другу заштиту против родне дискриминације самосталних (независних) кустоскиња и визуелних уметница.
- Важно је инкорпорисање и афирмисање родне равноправности на различите начине у законима и подзаконским актима у области визуелног савременог стваралаштва, укључујући и примену родно осетљивог језика, уз сарадњу са стручњацима из науке и образовања, самосталним уметницама, независним кустоскињама, репрезентативним удружењима у области визуелних уметности, синдикатима у визуелним уметностима, организацијама цивилног друштва из области визуелног стваралаштва и образовања, са циљем унапређења родне равноправности у овој области.
- Важно је усклађивање законских решења са праксом континуираним дијалогом између министарства културе и репрезентативних ликовних удружења, у смислу

¹²⁴ Наиме, идеја је да се створи такво тржиште уметничких радова у оквиру кога би се пословало са уметницама из различитих старосних, социјалних, друштвених група, те радило на откупљивању њихових дела и креирању посебних збирки од њих.

¹²⁵ У неким земљама се уводе политike које охрабрују очеве да узимају родитељско одсуство, као и плаћени рад од куће визуелним уметницама. Видети: <https://otvoreniparlament.rs/akt/4512>.

оснаживања социјалне и економске сигурности жена у области савременог визуелног стваралаштва и повећањем јавних финансијских средстава за реализацијање нових специјализованих конкурса и других видова подршке програма и пројекта кустоскиња, за младе и неафирмисане уметнице, за нове иницијативе и нову продукцију визуелних уметница, а који доприносе њиховој већој видљивости и побољшању положаја.

- Важно је стварање институционализованог простора у оквиру кога би се радило на оснаживању визуелних уметница повезивањем и ангажовањем више субјеката на свим нивоима (владе, министарства, локалне самоуправе, установе културе, удружења грађана, приватни сектор, самосталне уметнице, невладине организације, независне кустоскиње...), са циљем повећања броја пројекта којима се подржава женско савремено стваралаштво и деловање у струци, унапређења продукцијске активности визуелних уметница, пренамене објеката у просторе за стварање и сл.
- Важно је разматрање могућности за системске мере које би омогућиле већу заступљеност садржаја из области визуелног стваралаштва на националним телевизијама и медијима, у оквиру којих би се дао већи простор за презентацију визуелног стваралаштва уметница него до сада.
- Сразмерно увећању републичког буџета за културу, важно је повећавање и финансирање савременог визуелног стваралаштва, а у оквиру њега и уједначавање издвајања за визуелне уметнице и уметнике.
- Важно је повезивање закона о култури, закона о родној равноправности, закона о заштити породице и других релевантних прописа, како би се системски решила питања везана за положај жена у култури, а такође и у посебним културним делатностима, као што је савремено визуелно стваралаштво.

Посебне препоруке државним органима, тј. јединицама локалних самоуправа (општинама), градским саветима за културу, управним одборима јавних установа културе и другим надлежним телима, уз укључивање чланова из цивилног сектора и различитих друштвених група:

- суфинансирање рада специјализованих галерија и мреже нових независних простора које би афирмисале стваралаштво жена, а доприносиле би и развоју културне партиципације;
- подстицање сарадње националних и локалних установа културе и савременог визуелног стваралаштва, организација цивилног друштва и појединача, са циљем заједничког креирања културне понуде и реализације програма који се тичу презентације дела и радова визуелних уметница;
- дефинисање конкурса специфично за подршку пројектима визуелних уметница и повећање броја подржаних пројекта на конкурсу за визуелне уметнице на свим нивоима, да би се унапредила разноликост и динамичност локалне културне сцене;
- мапирање визуелних уметница које су дале допринос региону или граду и увођење награда са именима истакнутих визуелних уметница, као и награда за допринос жена у оквиру савременог визуелног стваралаштва;

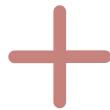
- реализације континуираног образовања, обуčавања и усавршавања међу запосленима у одељењима/секретаријатима задуженим за област културе у државним органима, локалним самоуправама, као и међу грађанима на тему родне равноправности и у области визуелног стваралаштва;
- подржавање удружења визуелних уметница и кустоскиња, у складу са могућностима и капацитетима кроз суфинансирање материјалних трошкова удружења, уступање простора (без накнаде или уз повлашћене цене), подстицање међусекторске сарадње, јавно-цивилног партнериства и др.;
- отварање галеријских и музејских простора, укључујући и виртуелне, посвећене визуелним уметницама, уз рад на проширењу публике;
- обраћање веће пажње на укључивање жена-визуелних уметница у пројекте који се тичу савременог визуелног стваралаштва, невладиних организација (о жени и за жене), коришћења различитих локалних фондова који подржавају делатност уметница;
- укључивање жена-визуелних уметница приликом процеса локалног културног планирања у локалне стратегије развоја културе (за област савременог визуелног стваралаштва), јер могу да буду битне актерке у креирању стратегија савремених визуелних уметности;
- дефинисање конкурса за (су)финансирање пројеката који се односе посебно на визуелно стваралаштво, а у оквиру њега на визуелне уметнице и усклађивање такве конкурсне процедуре на свим нивоима јавне власти;
- подстицање визуелног стваралаштва осигурувањем једнаких права самосталним уметницама и уметницима, као и независним кустоскињама и кустосима у локалним срединама;
- успостављање сарадње установа образовања и визуелног стваралаштва, као и система образовања деце и младих о историји уметности и вредностима жен-визуелних уметница;
- популяризовање и афирмисање савременог визуелног стваралаштва кроз интерактивне савремене начине презентације.

Препорука актеркама савременог визуелног стваралаштва односи се на њихово активније спровођење иницијатива које су везане нарочито за дефинисање регулативе која упућује на родну равноправност у оквиру закона о култури, односно културних политика у оквиру закона о родној равноправности. Такође, на основу ставова испитаница, препоруке су следеће:

- приликом креирања и промовисања изложби визуелних уметница јачати сарадњу кустоса/киња и маркетиншких одељења, са циљем веће доступности информација стручњацима, јавности, грађанима, као и бољег разумевања ширег круга посетилаца;
- показати више интересовања за младе неафирмисане уметнице од стране кустоскиња, као и уметничких удружења (истраживање и праћење рада уметница, њихово промовисање на тржишту савремене уметности, „лансирање“ уметница ван граница земље, јачање кустоске мреже, умрежавање уметница и кустоскиња...);
- укључити истраживачки, архивски, активистички, у сваком погледу трансдисциплинарни рад да би се повећали капацитет и креативност кустоскиња, и њихов кредитабилитет;

- сарађивати чешће са удружењима грађана (нарочито оним који се баве женским правима), са циљем едукације различитих групација људи на тему положаја жена у култури и визуелним уметностима (реализовање партнерских пројеката и истраживања о проблемима са којима се срећу визуелне уметнице и жене у друштву, као и у оквиру своје струке);
- унапредити комуникацију између кустоса/киња и актера/ки локалних самоуправа у циљу спровођења системских промена у оквиру развоја савременог визуелног стваралаштва;
- повезивати се са образовним сектором (уз повећање часова ликовне културе у школама), у циљу приближавања теме родне равноправности кроз визуелно стваралаштво, презентацију опуса и идентитета визуелних уметница, како у прошлим временима тако и у савременом добу;
- успоставити интернет платформу са феминистичком проблематиком у оквиру савременог визуелног стваралаштва, у сарадњи визуелних уметница и кустоскиња (уз могућност презентовања и промовисања радова визуелних уметница и редовног одржавања њихових продајних изложби);
- подстицати међусобно удруживање, подржавање, повезивање у кластере, те (про)активније учествовање у заједничким акцијама, уметничке резиденције и колоније са визуелним уметницама;
- организовати тематске изложбе, фестивале, разговоре, дебате, округле столове на тему положаја и проблема визуелних уметница и сл. (било у оквиру уметничких удружења било на платформама);
- удруживати се са уметницама и кустосима/кињама из региона у заједничке пројекте, са циљем „размене уметница“, изношења и дељења искуства, рефлексија, отварања неопходних питања која се тичу положаја визуелних уметница данас;
- укључити теоретичаре/ке, уреднике/це, критичаре/ке, културне раднике/це у родне аспекте визуелне уметности, са циљем објективнијег приказивања и промишљања стваралаштва визуелних уметница (кроз призму њиховог квалитета и потенцијала), враћања датих тема у јавност и допирања до „обичног грађанина“.

У резултатима овог истраживања сагледава се и недовољна повезаност и слаба комуникација између кустоскиња и визуелних уметница у земљама учесницама истраживања. Стога, препорука актеркама савременог визуелног стваралаштва јесте да раде више на међусобном повезивању (умрежавању) и комуникацији, освешћивању проблема патријархалности и рушењу стереотипа о женама, те успостављању међусобне солидарности.

Литература

- Banich, S., Gojić, N. (2018): *Kako žive umjetnice*, Rijeka: Prostor Plus.
- Gordić-Petković, V. (2011): „Mapiranje ženskog kreativnog angažmana, Ginokritika kao princip delovanja“, *Kultura* br. 131, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvijeta RS.
- Đurić, D. (1997): „Rod i prikazivanje (kratak uvod)“, *Ženske studije*, Časopis za feminističku teoriju br. 1–13, Beograd: Centar za ženske studije; <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavstvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/>.
- Žene i nasljeđe – Ka osnivanju Muzeja žena Crne Gore, N. Nelević (ur.), NVO NOVA Centar za feminističku kulturu; https://www.muzejzena.me/img-library/23/1523645887_zene-i-nasljedje-verzija-mala2.pdf.
- Jakšić, J. i dr. (2011): *From consideration to commitment; art in critical confrontation to society*: Belgrade, Ljubljana, Skopje, Zagreb, 1990–2010, Beograd, Ljubljana, Skoplje, Zagreb: Seecult.org, Forum Skopje, Center for Contemporary Arts SCCA, Kurziv-Platform for Maters of Culture, Media and Society; https://talkingcriticarts.files.wordpress.com/2011/04/ltaa_publication_art_in_critical_-confrontation_to_society.pdf.
- Kojić Mladenov, S. (2018): *Diskursi o rodu u umetnosti: konstrukcija profesionalnog identiteta umetnica u oblasti novih medija u Vojvodini krajem 20. i početkom 21. veka*, doktorska disertacija, Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu i ACIMSI Centar za rodne studije.
- Милановић, В., Субашић, Б., Опачић, Б. (2017): Жене у јавним установама културе, Београд: Завод за проучавање културног развјита РС.
- Oliva, A. B., Argan, D. K. (2006): *Moderna umetnost 1770–1970–2000*, Beograd: Clio.
- Стојановић, А. (2016): Културолошки значај евалуације за повећање учешћа грађана у културном животу локалне заједнице, докторска дисертација, Београд: Универзитет уметности у Београду.
- *Teorijski diskursi savremene ženske kulture* (2019), Zbornik 1 i 2, S. Dražić i V. Kopić (ur.), Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- *Feministička teorija je za sve* (2018), A. Zaharijević i K. Lončarević (ur.), Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Fakultet političkih nauka.

Интернет извори:

- <https://zenskimuzejns.org.rs/category/umetnost/vizuelne-umetnosti/>
- <https://antipolitika.noblogs.org/post/2020/07/29/feministicki-pokret/>
- [https://www.libela.org/razgovor/8616-feministicka-poruka-cesto-je-izgubljena-kad-performanse-prisvoje-drustveni-medij/](https://www.libela.org/razgovor/8616-feministicka-poruka-cesto-je-izgubljena-kad-performanse-prisvojer-drustveni-medij/)
- <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2018/zenska-knjizevnost-i-kultura/prikazi-zena-u-slikarstvu-u-prvoj-polovini-20-veka-i-slikarstvo-andjelije-lazarevic#gsc.tab=0>
- <https://www.6yka.com/novosti/zene-u-socijalizmu-od-ubrzane-emancipacije-do-ubrzane-repatrijarhalizacije>
- <https://www.studijesavremenosti.org/2017/04/17/sta-su-biopoliticke-umetnicke-prakse/>
- <https://www.kontejner.org/>
- <http://www.blok.hr/hr/info/o-nama>
- <https://perceiveart.com/>
- <https://www.facebook.com/KolibriSonja/>
- <https://platforma-kooperativa.org/sr/members/kiosk-platform-contemporary-art/>
- <https://ica-me.org/me/o-nama/>
- <http://www.cityofwomen.org/>
- <https://msurs.net/index.php/sr/izlozbe/arhivaizlozbe/izl2016/578-contemporary-thesaurus-29-24-2017>
- <https://otvoreniparlament.rs/akt/4512>

Анкета са визуелним уметницама

Rise of women in culture in Western Balkans

Молимо Вас да пажљиво прочитате свако питање и да искрено одговорите. Упитник је анониман, а добијени подаци биће искоришћени искључиво у истраживачке сврхе. Истраживање спроводи Завод за проучавање културног развјита РС, Риге од Фере 4, Београд, у сарадњи са удружењем *Beoart Contemporary* и осталим партнери.

Попуњавање анкете траје до 30 минута. На затворени тип питања одговорите избором понуђених одговора, а на отворени тип питања допишице одговоре. У неким питањима је могуће дати више одговора, што је наведено одмах испод питања.

Да бисте завршили упитник и снимили податке, потребно је да на крају упитника кликнете на поље **SUBMIT**.

Захваљујемо на учешћу у анкети и доприносу који ћете дати реализацији истраживања и пројекта.

Ваш *E-mail*: _____

1. Земља из које долазите:

- a) Република Словенија
- б) Република Хрватска
- в) Република Црна Гора
- г) Република Северна Македонија
- д) Република Србија

2. Којом се визуелном уметношћу бавите: _____

О ИСКУСТИВИМА И СТАВОВИМА ВИЗУЕЛНИХ УМЕТНИЦА НА ТЕМУ ЊИХОВОГ ПРИСУСТВА И ВИДЉИВОСТИ У САВРЕМЕНОМ СТВАРАЛАШТВУ

3. Да ли сматрате да је присуство и видљивост жена уметница у савременом стваралаштву данас још увек недовољно? Да Не Нисам сигурна
4. Ако сматрате да је недовољно, који је, по Вашем мишљењу, разлог за то и шта би требало учинити да се то поправи? _____
5. Шта је за Вас важно да кроз своје радове испољите и искажете? (могућа три одговора) а) интимне емоције; б) проблеме у друштву; в) реаговање на актуелна дешавања; г) филозофска размишљања; д) испитивање традиције, стереотипа, табуа; ђ) естетски идеал; е) критичка промишљања на различите теме; ж) психолошке дубине; з) испитивање моралних вредности; и) остало: _____
6. Да ли својим стваралаштвом (избором тема, медија, облика, боја и сл.) промишљате и истражујете феномен женског идентитета у савременом друштву? Да Не Нисам размишљала о томе
7. Ако да, на који начин се то испољава у Вашем раду? _____
8. Да ли сматрате да је важно да жене уметнице буду проактивније у данашњем времену (у смислу реаговања и јавног иступања на уметничке, социјалне, друштвене, економске, па и политичке проблеме)? Да Не Нисам размишљала о томе
9. Да ли сте свесни значаја који можете да дате и пружите у актуелном тренутку управо својом уметношћу, па и у одашиљању поруке друштву, Вашој локалној заједници и ширем окружењу? Да Не Донекле
10. Да ли сте били део неког ширег пројекта везаног за женски идентитет: теоријски, практично, или сте се бавили истраживањима на ту тему? Да Не

О ПРОБЛЕМИМА И ИЗАЗОВИМА СА КОЈИМА СЕ СУОЧАВАЈУ ВИЗУЕЛНЕ УМЕТНИЦЕ ВЕЗАНО ЗА ПРОДУКЦИЈУ И ПРЕЗЕНТАЦИЈУ ЊИХОВОГ СТВАРАЛАШТВА

11. Који су проблеми са којима се суочавате у продукцији и презентацији своје уметности? (могућа три одговора) а) недовољно сам присутна у галеријама; б) недовољно сам видљива у медијима и јавности; в) наилазим често на одбијање, неразумевање и критику од стране колега и друштва; г) немам изграђен однос са кустосима/кустоскињама; д) осећам равнодушност локалне заједнице и друштва; ђ) немамово финансиских средстава за трошкове продукције и презентације; е) немам атеље за рад; ж) не остварујем успешну продају својих радова; з) приморана сам да се бавим другим пословима који нису везани за моју професију; и) немам проблема; ј) остало: _____
12. По Вашем мишљењу, како би ситуација могла да се поправи и да се стваралаштво уметница више афирмише? _____
13. По Вашем мишљењу, да ли би савремена кустоска пракса могла да допринесе решавању ових проблема? Да Не Не знам
14. Да ли сте некада јавно иступали и исказали проблеме и изазове са којима се суочавате Ви једнако као и друге младе уметнице (или сте имали жељу за тим)? Да Не
15. Према Вашем мишљењу, ко би могао да помогне у решавању горенаведених проблема и изазова? (могућа три одговора) а) кустоси/киње; б) медији; в) стручна јавност; г) уметничка удружења; д) институције културе; ђ) локална заједница; е) министарство културе; ж) остало: _____
16. Да ли сматрате да сте у систему визуелних уметности у неповољнијем положају од Ваших колега уметника? Да Не
17. Да ли је за професионалну афирмацију жена визуелних уметница важна активнија и блискија сарадња са кустоскињама, као и другим уметницама на заједничким пројектима? Да Не Нисам о томе размишљала

О ОДНОСУ ИНСТИТУЦИОНАЛНОГ И ВАНИНСТИТУЦИОНАЛНОГ СЕКТОРА У ОБЛАСТИ ВИЗУЕЛНИХ УМЕТНОСТИ И САРАДЊИ СА ЊИМА

18. Са којим сектором Вам је лакше и доступније да радите у оквиру свог стваралаштва? а) институционалним; б) ванинституционалним
19. Ако сте одабрали институционални, наведите зашто? _____
20. Ако сте одабрали ванинституционални, наведите зашто? _____
21. Са којим сте сектором више сарађивали током своје уметничке каријере? а) институционалним; б) ванинституционалним
22. Да ли сматрате да се преко заједничких пројеката (и сарадњом) ова два сектора у области визуелних уметности може побољшати и видљивост жене савремених уметница у јавности, код публике, у медијима, у друштву, на вишим инстанцама? Да Не Можда
23. Да ли сматрате да се обим посла кустоса/киња данас умногоме повећава са развојем савремене визуелне сцене? Да Не Нисам о томе размишљала
24. Каква су Ваши очекивања од кустоса/киња и да ли иду у корак са обимнијим очекивањима од уметника/ца?
-

О (НЕ)ПРИСУСТВУ ФЕМИНИСТИЧКИХ ТЕОРИЈА У САВРЕМЕНОЈ ВИЗУЕЛНОЈ УМЕТНОСТИ

25. У којој мери су, према Вашем мишљењу, присутне феминистичке теорије и праксе у визуелним уметностима? (на датој скали заокружити број од 1 до 5, с тим да 1 означава „веома су присутне“, а 5 означава „уопште нису присутне“)
26. Да ли феминистичке теорије и праксе могу да помогну у разјашњавању и освешћивању питања женског идентитета у области визуелних уметности и савременог стваралаштва? Да Не Можда
27. Да ли Ваши радови савремене уметности реферишу на феминистичка (женска) питања и да ли се у свом стваралаштву залажете за њих? Да Делимично Не
28. Ако да, објасните на који начин: а) кроз бављење друштвеним контекстима позиционирања жена; б) кроз освешћивање проблема патријархалног друштва; в) кроз истицање слободе стварања и делања жена; г) кроз рушење стереотипа у начину приказивања жена; д) остало:
-
29. У односу на шта посматрате и креирате сопствени идентитет на својим радовима? а) у односу на друштвено-културно окружење; б) у односу на уметност којом се бавим; в) у односу на моралне вредности које владају; г) у односу на природно окружење, екологију; д) у односу на историјско и уметничко наслеђе; ђ) у односу на породицу и блиске људе; е) у односу на националну, религијску, етничку припадност; ж) у односу на мушки-женске релације; з) у односу на личне проблеме, страхове, жеље, емоције, искуство; и) у односу на одређену уметничку теорију; ј) остало: _____
30. У којој мери је, према Вашем мишљењу, у савременим кустоским праксама присутна међусобна солидарност, подршка, разумевање, брига? (на датој скали заокружити број од 1 до 5, с тим да 1 означава „веома су присутне“, а 5 означава „уопште нису присутне“)

Хвала на сарадњи!

Интервју са кустоскињама

О ИСКУСВИМА И СТАВОВИМА КУСТОСКИЊА ИНСТИТУЦИОНАЛНОГ И ВАНИНСТИТУЦИОНАЛНОГ СЕКТОРА НА ТЕМУ ВИДЉИВОСТИ И ПРИСУСТВА ВИЗУЕЛНИХ УМЕТНИЦА У САВРЕМЕНОМ СТВАРАЛАШТВУ

1. Које је Ваше мишљење о (не)присуству жена–визуелних уметница у савременом стваралаштву код нас; да ли је у данашње време порасла њихова видљивост или не?
2. Да ли је, по Вашем мишљењу, за то криво патријархално кодирано балканско друштво?
3. Да ли се узрок може наћи и у (не)постојању проактивнијег става уметница, па и кустоса/киња када се ради о питању њиховог већег присуства на сцени визуелног стваралаштва?
4. Да ли сте свесни значаја који можете да пружите у актуелном тренутку управо својим избором уметница и начином њихове презентације; на који начин лично доприносите истицању и решавању проблема веће видљивости визуелних уметница сопственим залагањем?
5. Према Вашем запажању, на који начин се открива женски идентитет у савременом стваралаштву: у односу на шта визуелне уметнице граде своје идентитете, које идентитетете најчешће заступају, са чиме се идентификују, шта им јебитно да покажу?
6. Према Вашем мишљењу, како би преко савременог визуелног стваралаштва могло да се утиче на промену свести о положају и идентитету визуелних уметница и жена, уопште, у друштву, култури?

О ИСКУСВИМА И СТАВОВИМА КУСТОСКИЊА ИНСТИТУЦИОНАЛНОГ И ВАНИНСТИТУЦИОНАЛНОГ СЕКТОРА НА ТЕМУ ПРОБЛЕМА И ИЗАЗОВА СА КОЈИМА СЕ СУОЧАВАЈУ ВИЗУЕЛНЕ УМЕТНИЦЕ У ПРОДУКЦИЈИ И ПРЕЗЕНТАЦИЈИ СВОГ СТВАРАЛАШТВА

1. Према Вашем мишљењу, који су проблеми и изазови са којима се суочавају уметнице у продукцији и презентацији своје уметности?
2. Који је Ваш став по питању начина на који би ситуација могла да се поправи и да се стваралаштво уметница више афирмише – од самог чина креирања идеје и концепта, реализације, па до презентације и допирања до шире јавности?
3. Према Вашем мишљењу, да ли би и на који начин савремена кустоска пракса могла да помогне у решавању проблема и изазова са којима се срећу визуелне уметнице?
4. Према Вашем мишљењу, да ли би уметнице могле континуираније и слободније да стварају уколико би имале подршку на више нивоа, почев од државе, јавности, уметничких организација и сл.?
5. Према Вашем мишљењу, да ли уметнице перципирају своју позицију као да је тежа, што се тиче продора у систем излагања који подразумева и излазак на тржиште, продају уметничких радова и сл., него што је то случај са уметницима?

О ИСКУСВИМА И СТАВОВИМА КУСТОСКИЊА ИНСТИТУЦИОНАЛНОГ И ВАНИНСТИТУЦИОНАЛНОГ СЕКТОРА НА ТЕМУ ОДНОСА ОВА ДВА СЕКТОРА У КУСТОСКОЈ ПРАКСИ И У ОБЛАСТИ ВИЗУЕЛНИХ УМЕТНОСТИ

1. По Вашем мишљењу, која је разлика између ова два сектора, у каквом су они односу у савременом стваралаштву и како овај однос може да се побољша (на пример, кроз партнерства и сарадњу ова два сектора, преко одређених пројекта и сл.)?
2. Да ли ова сарадња може да се иницира управо на тему истицања проблематике положаја визуелних уметница и јачања женског идентитета у савременом стваралаштву?
3. Према Вашем запажању, да ли уметнице виде веће могућности за просперитет и већу сигурност за рад у сарадњи са ванинситуционалним или са институционалним сектором?

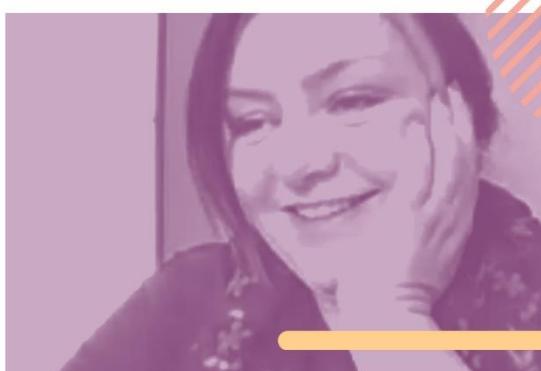
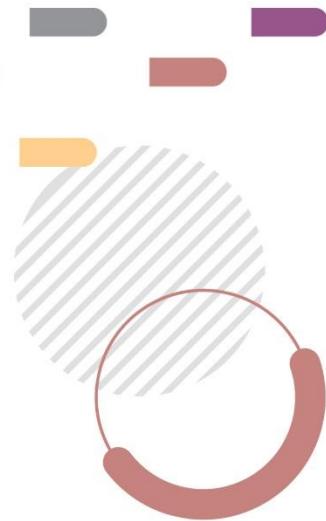
4. По Вашем мишљењу, који се сектор више залаже за приближавање јавности, публици, посебним групацијама посетилаца оно што уметнице раде; који сектор се више бави маркетиншким и менаџерским активностима?
5. Што се тиче система подршке и његове институционализације везане за јачање женавизуелних уметница, према Вашем мишљењу, које су иницијативе још неопходне да се спроведу?

О ИСКУСТИВИМА И СТАВОВИМА КУСТОСКИЊА ИНСТИТУЦИОНАЛНОГ И ВАНИНСТИТУЦИОНАЛНОГ СЕКТОРА НА ТЕМУ (НЕ)ПРИСУСТВА ФЕМИНИСТИЧКИХ ТЕОРИЈА У КУСТОСКИМ ПРАКСАМА

1. У којој мери, по Вашем мишљењу, феминистичке теорије могу да утичу на област визуелних уметности, у смислу истицања специфичности женског идентитета; како се одражавају у кустоским праксама?
2. Колико се Ви лично ангажујете за веће обраћање пажње на жене–визуелне уметнице, односно колико се у свом раду залажете за феминистичка питања (на пример, кроз писање и критику, јавне наступе и друштвене мреже, организовање трибина и разговора и сл.)?
3. Шта мислите, да ли се мења однос историчара и теоретичара уметности према женама–визуелним уметницама у савременом стваралаштву, у смислу њихове драгачије репрезентације, рушења стереотипа, измене кодова и сл.?
4. У оквиру савременог визуелног стваралаштва, како би феминистичка теорија могла да се „претвори“ у праксу; које би то било „место сусрета“?
5. Према Вашем мишљењу, како успоставити чвршћу, одлучнију и на неки начин „популаризованију“ уметничку, друштвену, културну платформу са феминистичком проблематиком?

Фотографије са интервјуа

*Напомена: Извињавамо се свима који се нису нашли у последњем прилогу због техничких проблема.